

ÖREBRO UNIVERSITET

Akademien för juridik, psykologi och socialt arbete.

Juristprogrammet.

**Delkurs: Självständigt juridiskt arbete,
C-uppsats, 15 högskolepoäng. Vt 2009.**

Tryckfrihet med hänsyn till främmande makt 1939-1945.

Israel Holmgren och Nazisthelvetet.

En rättshistorisk studie om tryckfrihet.

Författare: Björn Karlsson

Handledare: Max Lyles

Innehållsförteckning

	Sid	
1.0	Inledning	3
1.1	Syfte	3
1.2	Frågeställning	3
1.3	Avgränsningar	3
1.4	Metoddiskussion	5
1.5	Tidigare forskning	7
2.0	Tryckfriheten under tryck 1939-1945	8
2.1	Bakgrunden: 1933-1939	8
2.2	Konfiskation utan rättegång	10
2.3	Förslag till vissa åtgärder mot missbruk av tryckfriheten	14
2.4	Transportförbudet	14
2.5	Grundlagsändring och censurlagstiftning	16
2.6	Åtal	18
2.6.1	Nazisthelvetet – Israel Holmgrens brottsliga smädelse	19
2.6.2	Tryckfrihetsåtalet	20
2.7	Återställare 1944/45	29
3.0	Sammanfattning och reflektioner	30
4.0	Käll- och litteraturförteckning	33

1.0 Inledning

Den svenska riksdagen kom på grund av rädsla för tysk ockupation under andra världskriget att fatta beslut som inskränkte de demokratiska fri- och rättigheterna. Staten begränsade den offentliga debatten genom bl a åtal, konfiskationer, transportförbud och hot om censur. Dessa åtgärder vidtogs för att hindra enskilda individer och tidningar från att uttrycka sitt missnöje med nazismens förverkligande i Tyskland och den politik samlingsregeringen förde i förhållande till Tyskland. Regeringen reste krav på att opinionsbildarna inte skulle stöta sig med Tyskland som förde nervkrig mot den svenska regeringen. Nazityskland ställde nämligen, alltsedan maktövertagandet 1933, regeringen till ansvar för alla former av kritik och partitagande mot Tyskland som förekom i Sverige.¹

Regeringens krav på återhållsamhet fick avsedd effekt och hörsammades av de flesta opinionsbildarna. Det offentliga samtalet riskerade därigenom att bli undfallande gentemot nazismen och Tyskland. Det fanns dock personer som vägrade att låta sig tystas och inta en undfallande ton gentemot det nazistiska Tyskland. Till dessa hör Israel Holmgren som under hela kriget i tal och skrift verkade för demokratins seger över nazismen. Genom sin avsky för den svenska neutralitetspolitiken blev han också en av samlingsregeringens hårdaste kritiker. Den här uppsatsen handlar om den svenska tryckfrihetslagstiftningen under andra världskriget och för att levandegöra juridiken under kriget ges en beskrivning av den tryckfrihetsprocess som staten förde mot en av dem som tog strid för demokratin och det fria ordet, Israel Holmgren.

1.1 Syfte

Syftet med föreliggande rättshistoriska uppsats är att studera svensk tryckfrihetslagstiftning i skuggan av andra världskriget. Uppsatsen innefattar en redogörelse för hur lagstiftningen användes för att begränsa det fria ordet med hänsyn till främmande makt. Genom att studera det tryckfrihetsåtal som föranstaltades mot en i dåtiden uppburen känd svensk person och antinazist, professor Israel Holmgren, belyses vad som i Sverige inte fick skrivas om Nazityskland och nazismen.

1.2 Frågeställning

Utifrån uppsatsen syfte kan följande frågeställningar formuleras: Hur förändrades svensk tryckfrihetslagstiftning under perioden 1939-1945 och på vilka sätt använde den svenska staten tryckfrihetslagstiftningen med hänsyn till främmande makt?

1.3 Avgränsningar

Undersökningen avgränsas tidsmässigt till perioden mellan andra världskrigets utbrott hösten 1939 till Tysklands kapitulation och freden i Europa 1945. Det är med tanke på de begränsningar i form av tidsramar och omfång som är uppsatta för detta arbete samt den enorma mängd material som finns på området här inte möjligt att ge en heltäckande bild av

¹ Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, passim. Se även Wahlbäck, K., *Sveriges sak är vår*, sid 179.

svensk tryckfrihetslagstiftning och dess effekter på det fria ordet under den undersökta perioden. Materialmässigt har inte riksdagsdebatterna, motionerna från enskilda riksdagsledamöter eller konstitutionsutskottets synpunkter studerats särskilt. Detsamma gäller även den debatt som fördes såväl i pressen som bland forskarna om tryckfriheten och lagstiftningen. Inte heller har de konfiskationer utan rättegång och de åtal som anställdes mot enskilda tidningar och författare studerats. Det skall också framhållas att någon komparativ studie av olika främmande makters protester mot enskilda, i Sverige utkomna, artiklar, tidskrifter, tidningar och böcker etc. under perioden inte gjorts. Därav följer att någon jämförelse mellan olika länders påverkan på den svenska tryckfrihetspolitiken inte ryms inom undersökningen. Ambitionen har istället varit att ge en översiktsbild av den förändring som skedde på tryckfrihetslagstiftningens område baserat på hänsyn till främmande makt och Sveriges proklamerade neutralitetspolitik. Det är väsentligen tre olika, men starkt sammanflätade, delar som legat i fokus för undersökningen. Det är dels hur lagen ändrades, inte minst genom grundlagsändringarna. Det är dels hur den befintliga lagen kom att tolkas genom nyttjandet av instrumentet konfiskation utan rättegång och det är dels användandet av åtalsinstrumentet med utrikespolitisk bakgrund.

Begreppet tryckfrihet är värdeladdat och kan förstås dels ideologiskt och dels juridiskt. Den juridiska definitionen gavs i den viktigaste av rikets grundlagar, Regeringsformen (RF). Det är också den juridiska definitionen, så den kom till uttryck i RF 86 §, som ligger till utgångspunkt här då det är lagtexten som är det centrala för en rättsvetenskaplig undersökning. Samtidigt som RF 86 § gav den juridiska definitionen av tryckfrihet så var den före krigsutbrottet 1939 ett uttryck för en liberal pressideologi som innebar en stor frihet för tidningar och författare.²

För att visa på juridikens påverkan på samhället och dess medborgare har det även varit intressant att genom exemplet Israel Holmgren visa hur tryckfrihetslagstiftningen kom att slå mot en kämpande demokrat som sökte upplysa om den tyska naziregimen och vikten av en fri press i ett demokratiskt samhälle.³ Då Holmgren genom sin verksamhet under kriget stod i nära kontakt med Ture Nerman och dennes skapelse tidningen Trots allt! (TA) och regelbundet medverkade i tidningen har det även ansetts värdefullt för studien att se hur tryckfrihetslagstiftningen kom att beröra TA.⁴ Israel Holmgrens politiska ställningstagande i skrifter och tal från den aktuella perioden som är tryckta är också utgivna av Trots allt!s förlag.⁵

2 För en definition av liberal pressideologi se nedan under 2.2. I den mån ytterligare särskild begreppsapparat utnyttjats redovisas den i sitt aktuella sammanhang.

3 De båda rättsliga processerna staten drev mot Holmgren under kriget nådde båda Högsta Domstolen och finns kortfattat beskrivna i NJA. Mer utförliga handlingar angående rättsfallen finns i Högsta Domstolens utslagsakter på Riksarkivet (RA).

4 Trots allt! utkom med sitt första nummer den 7 oktober 1939. Tidningen upphörde att komma ut 1946.

5 Förteckningen i *Svensk Bokkatalog* (se även www.kb.se/libris) visar att Israel Holmgren under krigsåren 1940-1944 gav ut åtta små skrifter på Trots allt!s förlag som samtliga var riktade mot nazismen och den svenska samlingsregeringens tryckfrihets- och neutralitetspolitik. För *Nazisthelvetet*, vilken beslagtogs och konfiskerades åtalades och dömdes Holmgren till två månaders fängelse. Skriften *Vart syftar den svenska nazismen?* konfiskerades utan rättegång. Hans övriga skrifter fick inga rättsliga påföljder. Däremot åtalades och dömdes Holmgren för yttranden han fällt i september 1940 och i september 1941, och som sedermera tryckts i skrifterna *Vart leder Per Albin Hansson Sveriges folk?* och *Skall svenska folket vara enigt om vad som helst?*

1.4 Metoddiskussion

Uppsatsen är av rättshistorisk karaktär varför metodansatsen får beskrivas som rättsvetenskaplig. Claes Sandgren gör i sin bok *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare* en indelning av de tre metodansatser som förekommer vid rättsdogmatiskt respektive juridiskt samt rättsvetenskapligt arbetssätt.⁶ Han skiljer mellan å ena sidan den metod som enbart begagnar sig av rättskälleläran för att därav söka fastställa gällande rätt. Det är den klassiska rättsdogmatiska metoden som de flesta juridiska undersökningar baseras på. Det är en praktisk inriktad metod med domarperspektivet för ögonen. Den juridiska metoden, som är det andra förhållningssättet, är, å andra sidan, lite bredare än den rättsdogmatiska som bara ämnar fastställa och systematisera gällande rätt men har också den i grunden ett domarperspektiv på rätten. Sandgren menar att den juridiska metoden är ett vagare begrepp än rättskälleläran och att relationen mellan de båda egentligen är flytande men att skillnaden ligger i att den centrala delen av juridisk metod är att tillämpa rättsregler på ett faktiskt förhållande. Den övervägande delen av de praktiska sidorna av det juridiska arbetet styrs således av den juridiska metoden men faller utanför den rena rättskälleläran.⁷ Kvar att redogöra för är den tredje metoden, den rättsvetenskapliga, som alltså tillämpats på föreliggande studie. Rättsvetenskaplig metod är ett än vidare begrepp än den rättsdogmatiska och den juridiska. Den inbegriper rättskällelära i vid mening samt stora delar av den juridiska metoden men reser utöver fastställande av gällande rätt ytterligare frågor som kan kräva att undersökningen också går utanför de traditionella rättskällorna. I en studie av rättshistorisk karaktär reses frågor om hur rätten såg ut vid viss tidpunkt, varför den såg ut på visst sätt och hur den fungerade i det omgivande samhället. Detta angreppssätt är mer teoretiskt inriktat och dess primära syfte är inte att vara domartillvänt. Det primära syftet med studier av rätten i det förgångna blir då istället att söka bidra till att förklara viktiga skeenden och sammanhang. Då rätten i betydelsen lagstiftning är en del av samhället och består av normer skapade av staten som uppställts för att påverka människor att agera på ett visst, av staten, önskvärt sätt kan juridik ses som ingenting annat än frusen politik. På tryckfrihetsrättens område under andra världskriget, som studerats här, kan man också prata om en juridikens politisering då domstolsprövning sattes på undantag till förmån för administrativa ingripanden baserade på politiska överväganden.

Ibland kan man få känslan av att forskare försöker bevisa sina på förhand bestämda ideologiska teser eller politiska uppfattningar med exempel ur historien. Inte minst gäller detta diskussionen om Sverige under andra världskriget. Ett vetenskapligt förhållningssätt kräver dock att man företräder en odogmatisk linje. Det är inte vetenskapens uppgift att agera domare och det är heller inte den här undersökningens syfte att ta ställning för eller mot Sveriges tryckfrihetslagstiftning under andra världskriget. Den vetenskapliga utgångspunkten måste alltid vara att sträva efter att redogöra för det undersökta så som det egentligen var utan att låta personliga värdeomdömen grumla framställningen eller ta hänsyn till olika intressen vare sig de är av religiös, ideologisk eller rent penningkrass natur. Med bestående giltighet formulerade en gång den djärve 1700-talsfilosofen Benjamin Höijer detta vetenskapens ideal med orden; ”Sök sanningen! Och förde den dig till Helvetets portar, så klappa på!”⁸ Att den vetenskapliga arbetsprocessen skall präglas av objektivitet är således självklart. Då ”objektivitet” på intet vis är ett entydigt begrepp utan används på olika sätt och med skilda

6 Sandgren, C., *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare*, sid 36ff.

7 Sandgren, C., *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare*, sid 38.

8 Benjamin Höijers vetenskapsideal om det fria tänkandet och sökandet efter kunskap citeras i *Pelle Holms bevingade ord*, sid 284.

betydelser bör några av de väsentligaste betydelserna presenteras.⁹ Ofta används objektivitet i betydelsen att inte blanda ihop värderingar och fakta. Skillnaden mellan värdeomdömen och verklighetsomdömen bör betonas då värderingar aldrig kan vara sanna eller falska. Värderingar ligger på så vis alltid vid sidan av vetenskapen.¹⁰ Strävan efter objektivitet i framställningen bör vidare innebära att rätthistorikern skall diskutera förutsättningslöst utan några från början fastlåsta uppfattningar om hur saker och ting hänger samman eller bör hänga samman.¹¹ Objektivitet kan också betyda fullständighet. I denna mening uppnås objektivitet då det undersökta fenomenet beskrivs eller förklaras på ett fullständigt sätt. Detta innebär att beskrivningarna som bygger på verklighetsomdömen inte utesluter relevant information eller medvetet vinklar fakta så att en skev bild av den historiska verkligheten uppkommer. Eventuella avgränsningar måste därför tydligt redovisas.

Då källmaterialet efter bearbetning skall ligga till grund för en historisk rekonstruktion och därmed underkastas tolkning är det viktigt att redovisa vilken typ av källor som varit föremål för den vetenskapliga studien. Att vara införstådd med den grundläggande skillnaden mellan de två huvudkategorierna av historiska källor är då av betydelse. Den ena kategorin består av källor som medger objektiv tolkning, den andra av källor som enbart medger subjektiv tolkning. Denna uppdelningen går tillbaka på antikens romerska rättslära som gärna skilde mellan *facta permanentia* och *facta transeuntia*.¹² Föreliggande framställning, likt all rättsvetenskaplig forskning, bygger uteslutande på källor vilka enbart medger subjektiv tolkning, dvs *facta transeuntia*.

Uppsatsens tillblivelseprocess kan delas upp i tre steg där det första steget utgörs av källsökning.¹³ Efter samlandet av de relevanta källorna, utifrån nämnda avgränsningar följer källbearbetningen efter invanda källkritiska principer, tekniker eller regler.¹⁴ Det tredje steget i processen består av den rätthistoriska rekonstruktionen. Denna, uppsatsskrivandets, trestegsprocess har liknats vid pusselläggning där det är källsökningen som frambringar de tillgängliga pusselbitarna, källbearbetningen som utreder i vilken grad pusselbitarna passar i varandra och där det är den historiska rekonstruktionens uppgift att lägga pusslet. Eftersom samtliga källor, vilken föreliggande framställning bygger på, är produkter av det mänskliga ingeniet och således att kategorisera som *facta transeuntia* utgörs den historiska rekonstruktionen av en subjektiv tolkning av det bearbetade källmaterialet varför denna uppsats, liksom all historieskrivning som inte uteslutande baseras på *facta permanentia*-källor,

9 Olika betydelser av begreppet objektivitet presenteras också i Lundahl, U. & Skärvad, P-H., *Utredningsmetodik för samhällsvetare och ekonomer*, sid 71ff.

10 För en redogörelse av den kunskapsteoretiska analysmetod vilken noga skiljer mellan värderingar och verklighetsomdömen se tex Torstendahl, R., *Introduktion till historieforskningen*, sid 137ff.

11 En historisk rekonstruktion kan, för att tala med Karlbom, endast nås genom en bearbetning och tolkning av frambragt källmaterial, inte genom att välja sin utgångspunkt i den ena eller andra formen av teoretiska modeller. Karlbom, R., *Vilka var Olof Palmes mördare? En historisk rekonstruktion*, sid 1.

12 *Facta permanentia* innebar ren materia. Sådan medger objektiv tolkning. *Facta transeuntia*, flyktiga omständigheter, innefattar alla former av texter, bilder och tal vilka samtliga ”emanerar från själsliga processer och tillåter blott subjektiv tolkning”. Karlbom, R., *Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi*, sid 326. Betonas bör i sammanhanget att enskilda källor konkret kan brukas för både objektiv och subjektiv tolkning. Så medger tex en urkund på papper objektiv tolkning vad tex beträffar papperets konsistens medan urkundens text enbart medger subjektiv tolkning. Karlbom, R., *Historia. En forskningssociologisk metodlära*, sid 5.

13 Vid studiet av hur lagstiftningen förändrats på visst område under en period ges god hjälp av de sakregister till Svensk författningssamling (SFS) som upprättats med tio års intervall. Svensk juristtidnings (SvJT) register för perioden har också varit till hjälp för att finna material.

14 För en adekvat redogörelse av de källkritiska principerna se Karlbom, R., *Historia. En forskningssociologisk metodlära*, sid 8ff.

är en ”dikt över källor”.¹⁵ Metoden kan därmed sägas ha varit att försöka förstå och så klart som möjligt redogöra för det. Uppsatsens ansats är därmed såväl deskriptiv som analytisk. Analysen sker fortlöpande genom uppsatsen.

1.5 Tidigare forskning

Forskningen kring Sveriges historia före och under andra världskriget är tämligen omfattande, vilket inte minst framgår av forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV).¹⁶ En redogörelse för olika aspekter av Sveriges politik under andra världskriget genom presentation av samtida dokument ger också Krister Wahlbäck och Göran Boberg i *Sveriges sak är vår*. Av särskilt vikt för denna undersökning är avsnittet om regeringens presspolitik under kriget.¹⁷ Åke Thulstrups *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933-45* ger ytterligare kunskap om Nazitysklands påtryckningar på den svenska regeringen, att föra en kraftfull politik gentemot de för Tyskland misshagliga svenska opinionsbildarna. Värdefulla bidrag till förståelsen av den svenska tryckfrihetspolitiken under krigsåren lämnar även Rolf Edberg och Anders Kjellström i sina artiklar.¹⁸ För att motverka skadlig och ur regeringens synsätt olämplig opinionsbildning inrättades Statens informationsstyrelse (SIS) efter krigsutbrottet 1939.¹⁹ SIS uppgift var att granska att vad som skrevs i tidningar och andra skrifter inte skadade den proklamerade svenska neutralitetspolitiken. SIS sorterade under utrikesdepartementet men anmälde regelbundet det som ansågs vara missbruk av tryckfriheten till justitieminister Westman för åtgärder.²⁰ SIS försökte även i förebyggande syfte påverka tidningsredaktionerna med propåer. Till SIS knöts en rådgivande grupp tidningsmän, Pressrådet, vilket i september 1941 ersattes av Pressnämnden, som skulle verka för ”självdisciplin” inom tidningsvärlden.²¹ SIS verksamhet ägnas i föreliggande studie ingen närmare uppmärksamhet. Ingående studier är gjorda av Broberg, Zetterberg och Wijk.²² Ett enormt forskningsarbete ligger bakom förtecknandet av indragna, förbjudna och censurerade skrifter i den svenska historien som Bengt och Agneta Åhlén svarar för i sin sammanställning *Censur och tryckfrihet – farliga skrifter i Sverige 1522-1954*.²³ Torbjörn Vallinder har i sin bok *Nio edsvurna män* vars främsta syfte är att studera jurysystemet i tryckfrihetsprocessen i Sverige mellan åren 1815 och 2000 inkluderat ett initierat avsnitt om

15 Karlbom, R., *Historia. En forskningssociologisk metodlära*, sid 14. Historia kan, enligt juristen och historikern, Karlbom, endast sägas vara ”dikt över fakta” då det är fråga om källor som medger objektiv tolkning, dvs ren materia. Det är nämligen bara genom analys av ren materia som man kan nå säker kunskap. Alla andra källor; texter, bilder eller liknande, är sprungna ur human-själsliga processer och kan oavsett deras tillkomstbetingelser endast leda till olika grader av sannolik kunskap.

16 Bara den förteckning som 1991 upprättats över SUAVs arkivmaterial från historiska institutionen på Stockholms universitet rymmer 65 fulltecknade A4-sidor.

17 Se även Boberg, G., *Statens informationsstyrelse. Studier i statlig informationspolitik 1939-1945*. Av intresse är även Thullberg, P., *Transportförbudsförordningen*.

18 Edberg, R., ”En studie i tryckfrihet I-III.” sid 344-352, 411-424, 532-539. Kjellström, A., ”En svensk tiger”, sid 143-147.

19 Rynell, S., ”Statens informationsstyrelse”, sid 181-191.

20 SIS ålades att till justitieministern anmäla missbruk av tryckfriheten som kunde skada landets intressen. SFS 1940:60, § 2 g.

21 SFS 1940:60, § 8. Se även prop. 1941:253, sid 25f om Pressnämndens uppgifter.

22 Boberg, G., *Statens informationsstyrelse. Studier i statlig informationspolitik 1939-1945*. Zetterberg, K., ”Statsmakten knackar på hos redaktionerna”, sid 86-103 samt Wijk, J., ”Censur- och propagandaministeriet”, sid 21-48.

23 Sid 157-168 innehåller en förteckning av de skrifter som åtalades, belades med kvarstad, konfiskerades utan rättegång och förlades med transportförbud under perioden 1933-1939. Se även Åhlén, B., *Ord mot ordningen*, sid 248-250.

tryckfrihetslagstiftningen under andra världskriget. Hilding Eeks avhandling i juridik från 1942 *Om tryckfrihet* redogör för den svenska tryckfrihetslagstiftningens historia och utveckling fram till tiden för utgivandet. Jan Ringdahl har ur ett statsvetenskapligt perspektiv studerat riksdagens behandling av tryckfrihetsfrågan i en licentiatavhandling.²⁴ Journalisten Nils Funcke har i *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna* ingående studerat tryckfriheten under andra världskriget. Av stor hjälp för forskningen är den sammanställning som Nils Regner svarar för av svensk juridisk litteratur som behandlar tryckfrihetslagstiftningen under perioden 1856-1956.²⁵ I juristprofessorn Robert Malmgrens läroböcker i svensk statsrätt från 1930- och 1940-talen redogörs för bakgrunden till tryckfrihetsförordningens paragrafer.

Om Israel Holmgrens politiska förehavanden under 1930- och 1940-talen har författaren till denna uppsats 1997 skrivit ett arbete i politisk historia vid Högskolan i Karlstad med titeln *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*. I centrum för den uppsatsen står Holmgrens antinazistiska publikationer, hans föredragsverksamhet, hans riksdagsuppdrag, hans politiska kontaktnät samt den bevakning som ägnades honom från säkerhetspolisen och den statliga informationsbyråns sida. Även åtalen under andra världskriget ägnas viss uppmärksamhet, dock inte ur ett mer juridiskt eller rättshistoriskt perspektiv. Det var vid författandet av den uppsatsen som tanken först väcktes att en gång också studera den rättsliga grunden till den repressiva tryckfrihetspolitik som fördes under andra världskriget. Ola Larsmo har skrivit en längre artikel om Israel Holmgren som publicerats i Dagens Nyheter 2004.²⁶ Som medlem i "Tisdagsklubben" förekommer Israel Holmgren i Rune Bokholms studie med samma namn.²⁷ Även i Louise Drangels avhandling om *Den kämpande demokratin* före och under andra världskriget skymtar Holmgrens antinazistiska verksamhet stundtals förbi även om det framförallt är Ture Nerman och hans Trots allt! som stått i Drangels fokus.²⁸

2.0 Tryckfriheten under tryck 1939-1945

2.1 Bakgrunden: 1933-1939

Efter att Adolf Hitler blivit utnämnd till Tysklands rikskansler den 30 januari 1933 började den nazistiska regimen omgående via sin beskickning i Stockholm ställa krav på den svenska regeringen att vidta åtgärder mot skrivelser i pressen som inte var till tyskarnas belåtenhet.²⁹ Till en början intog den socialdemokratiska regeringen med statsminister Per Albin Hansson i spetsen en avvisande hållning mot de tyska kraven. Den tillförordnade utrikesministern Östen Undén klargjorde i ett uttalande i Dagens Nyheter (DN) knappt två veckor efter det nazistiska maktövertagandet i Tyskland att regeringen alltid klargjorde för "vederbörande om att tidningarna i Sverige är av regeringen fullkomligt oavhängiga... Regeringen eller utrikesministern kan därför icke åta sig att utöva någon uppsikt över eller ta något ansvar för

24 Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*.

25 Regner, N., *Svensk juridisk litteratur 1865-1956*, sid 436-439.

26 Larsmo, O., "Han dömdes för att ha sagt sanningen", DN 25 juli 2004.

27 Bokholm, R., *Tisdagsklubben*, passim.

28 Drangel, L., *Den kämpande demokratin*, passim.

29 Se Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 79-111. Thulstrup redogör i kronologisk ordning för samtliga diplomatiska tyska demarcher rörande svenska pressförhållanden under perioden 1939-45 som finns dokumenterade i tyska akter.

pressens uttalanden.”³⁰ Redan innan Hitler hunnit fira sin ettårsdag som rikskansler skulle dock den svenska regeringen komma att väcka tryckfrihetsåtal på tyskt initiativ. Åtalen, som väcktes i oktober 1933, riktades mot ansvarige utgivaren av den syndikalistiska tidningen *Arbetet* för artiklar om Göring som ”sadisten” och ”den nazistiska terrorregimens ruskigaste representant” vilka varit införda i tidningen den 16 och 31 juni 1933 samt mot ansvarige utgivaren av den kommunistiska tidningen *Ny Dag* för artiklar som gick i samma stil som *Arbetarens* och som publicerats den 1 och 4 juli 1933. Båda tidningsmännen åtalades med åberopande av tryckfrihetsförordningens 3 § mom 9 st 1 punkten 1 och dömdes till tre respektive fyra månaders fängelsestraff.³¹ Innan redaktörerna hade hunnit påbörja verkställandet av de dömda straffen gjorde Tyskland nya propåer till regeringen att vidta ytterligare åtgärder mot tidningarna som fortsatte sina antinazistiska skrivelser.³² Den svenska regeringen lät sig dock inte påverkas till att väcka nya åtal med motiveringen att det inte var ”opportunt” då ett nytt åtal skulle kunna landa i ett frikännande och det ”ville den svenska regeringen helst inte riskera”.³³ Fram till krigsutbrottet 1939 anställdes inga nya åtal mot tidningar med åberopande av TF 3 § mom 9 st 1 punkten 1 trots att Tyskland i ökad takt framställde klagomål mot den svenska regeringens passiva hållning.³⁴ Regeringen gjorde dock under de kommande åren, 1933-1939, andra försök att påverka den svenska pressen genom offentliga allmänna maningar och hemliga vädjanden till tidningsmän om återhållsamhet i kritiken av Tyskland.³⁵ På hösten 1938 skickade regeringen en rundskrivelse, undertecknad av statsministern och utrikesministern, till tidningarnas chefredaktörer med en vädjan om återhållsamhet i skrivelserna.³⁶

Den 13 december 1939 ombildades Per Albin Hanssons koalitionsregering med Bondeförbundet till en svensk samlingsregering med alla riksdagspartierna utom kommunisterna. Den officiellt partilöse yrkesdiplomaten Christian Günther blev utrikesminister och bondeförbundaren Karl Gustaf Westman satt kvar som justitieminister, en post han innehåft sedan 1936.³⁷ Hösten 1939 var regeringens tålmod med frispråkiga tidningsmän slut och kontrollen över vad som kunde skrivas och tryckas om främmande makt i Sverige stärktes.

30 Uttalande av Östen Undén i DN den 11 februari 1933 här citerat efter Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 81.

31 Båda domarna stadfästes av Svea hovrätt. Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid. 84.

32 Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 84f.

33 Kabinettsekreterare Carl Hamilton till Tysklands chargé d'affaires Meynen den 2 november 1933 citerat efter Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 85.

34 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 223.

35 Petersson, K., *Tryckfriheten*, sid 46ff. Se även Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 89.

36 Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 98. Skrivelsen finns återgiven i sin helhet i Petersson, K., *Tryckfriheten*, sid 47-50.

37 Hadenius, S., mfl. *Sverige efter 1900*, sid 367f.

2.2 Konfiskation utan rättegång

Den tryckfrihetsförordning (TF)³⁸ som gällde i Sverige 1939 var från 1812 och kan enligt Torbjörn Vallinder, efter det att den kungliga indragningsmakten avskaffats i mitten av 1800-talet, i huvudsak betraktas som uttryck för en liberal pressideologi.³⁹ Enligt den liberala pressideologin granskar pressen de styrande och är oberoende av makthavarna. Det är visserligen statsmakterna som drar upp riktlinjerna för pressens verksamhet genom lagstiftning. Lagstiftningen ger dock vida ramar för pressen att verka inom och pressen är i övrigt fri i förhållande till makten. Enligt den liberala pressideologin, till skillnad mot den auktoritära, är censur och andra administrativa ingripanden förbjudna.⁴⁰ I regeringsformens 86 paragraf som gällde 1939 slogs den liberala pressideologin fast:

”Med tryckfrihet förstås varje svensk mans rättighet att, utan några av den offentliga makten i förväg lagda hinder, utgiva skrifter, att sedermera endast inför laglig domstol kunna tilltalas för deras innehåll, och att icke i annat fall kunna därför straffas, än om detta innehåll strider emot tydlig lag, given att bevara allmänt lugn, utan att återhålla allmän upplysning.”⁴¹

I tryckfrihetsförordningens första paragraf mom 1 som gällde 1939 stadgades att ”ej må någon i annan ordning eller i annat fall, än denna lag stadgar, kunna för tryckt skrifts innehåll tilltalas eller straffas.”⁴² I paragrafens andra moment fanns ett uttryckligt förbud mot censur, ”någon tryckningen föregående granskning av skrift, eller något förbud emot tryckning därav, skall ej äga rum.”⁴³

I 1812 års TF fanns dock 1939 en kvarvarande rest, reglerat på två ställen, från en äldre auktoritär pressideologi från 1800-talets början. Det var TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 respektive TF 5 § mom 13.⁴⁴

TF 3 § mom 9 st 1 punkten 1 slog fast att ”smädliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande...” kunde vara straffbara enligt 8 kap 28 § strafflagen. Om yttrandena ansågs straffbara kunde de alltså föranleda åtal och dom i laga ordning.⁴⁵ TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 var mer anmärkningsvärt: ”Är skriften ej smädlig eller förgriplig, men genom densamma missförstånd med utländsk makt sig yppat, må den, utan rättegång, kunna konfiskeras.”⁴⁶ Här gavs en öppning för staten att konfiskera icke straffbara tryckalster utan att ge den det drabbat rätten att försvara sin sak i en oberoende domstol.

TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 påminner mycket om TF 5 § mom 13 men till skillnad mot TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 kunde TF 5 § mom 13 avse både straffbara och icke straffbara skrifter som kunde föranleda utländskt missnöje.⁴⁷ TF 5 § mom 13 stadgade:

38 Genom 1766 års tryckfrihetsförordning som gavs grundlagskaraktär blev Sverige det första landet i världen där tryckfriheten hade konstitutionellt skydd som en del av författningen. TF har sedan dess haft grundlagsstatus i Sverige. Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 3.

39 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 221. Indragningsmakten avskaffades genom grundlagsändring vid riksdagarna 1840-41 och 1844-45. Olsson, G., ”Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810-1939”, sid 254.

40 För en mer ingående redogörelse av den liberala pressideologin se Vallinder, T., *Press och politik*, sid 12ff.

41 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 93.

42 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 196.

43 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 198.

44 En historik över rättsutvecklingen på tryckfrihetens område ges i Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 151-179.

45 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 218.

46 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 218.

47 Olsson, G., ”Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810-1939”, sid 253.

”Varder någon av trycket härstädes utkommen...skrift, utav en eller flera främmande staters sändebud eller deras regeringar anmäld, såsom innefattande sådana ämnen, vilka kunna föranleda till missnöje hos andra makter, äge konungen att därom...i nåder förordna ...om skriftens sekvestrerande och indragning.”⁴⁸

En väsentlig skillnad mellan TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 och TF 5 § mom 13 var också att i det senare lagrummet ägde endast konungen, inte chefen för justitiedepartementet, rätt att besluta om konfiskeringen.⁴⁹ Andra viktiga skillnader var att enligt TF 5 § mom 13 hade den som indragningen drabbat, vars skrift inte var åtalbar, möjligheter att få ersättning från staten för omkostnad av omtryckning⁵⁰ samt att enligt TF 5 § mom 13 skulle också en särskild tryckfrihetskommitté⁵¹ avge ett utlåtande om skriftens innehåll om den ”efter lagens bokstav” inte kunde åtalas. Tryckfrihetskommittén skulle dock inte göra en politisk värdering i sin bedömning. Lagtexten berättar nämligen att tryckfrihetskommittén ”ej äger ingå uti någon prövning av politiska konsiderationer och förhållanden”.⁵² TF 5 § mom 13 förutsatte vidare skriftligt klagomål från utländsk regering eller diplomatiskt sändebud. TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 nämnde ingenting om sådant skriftligt klagomål. TF 5 § mom 13 kom därför att betraktas som överflödig medan TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 kom att användas flitigt av regeringen under krigsåren.⁵³

Gunnar Olsson redovisar i sin undersökning av diplomatisk kvarstad och konfiskation, där han gått igenom samtliga konfiskationer som beslutats mellan åren 1810 och 1939, att före den 17 november 1939 har konfiskation utan rättegång eller utan kommitténs hörande inte skett.⁵⁴ Så när regeringen då i konselj beslutar att konfiskera Gustaf Ericssons skrift ”Hitler skjuts kl. 24” var det första gången som TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 kom till användning. Aldrig tidigare, inte ens under första världskriget 1914-1918, hade alltså konfiskation utan rättegång eller utan tryckfrihetskommitténs hörande förekommit.⁵⁵ Malmgren skriver i sin kommentar till TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 som gällde 1939 att ”stadgandet, som står illa tillsammans med TF:s allmänna principer, kan betraktas som antikverat”.⁵⁶ Det kan diskuteras om ett stadgande är att anse som antikverat, eller annorlunda uttryckt obsolet, endast av den orsaken att det inte brukats under lång tid eller ens någonsin. Det behöver ju inte förhålla sig så. Den frågan ligger dock utanför ramen för den här uppsatsen. Justitieministern, tillika professorn i rättshistoria, K.G. Westman skrev under alla förhållanden följande i sin dagbok på kvällen samma dag som den första konfiskationen utan domstolsprövning skedde, den 17 november 1939:

”Jag upplivade genom detta beslag TF 3:9 andra punkten. Den hade av Malmgren förklarats vara ur bruk och stridande mot TF:s principer, men i nuvarande utrikespolitiska läge är den behövlig och nyttig. I kommande

48 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 233.

49 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 233 not 2.

50 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 233.

51 Om denna redogörs för i RF § 108. Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid. 117.

52 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 233.

53 TF 5 § mom 13 tillämpades första gången den 29 september 1939 och därefter en andra gång i februari 1940. I övrigt tillämpades TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 med start den 17 november 1939. Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245. Se även Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 78f samt Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 224 not 3.

54 Olsson, G., ”Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810-1939”, sid 254. Se också Thulstrup, Å., *Med lock och pock*, sid 81.

55 Olsson, G., ”Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810-1939”, Sid 253f. Det är viktigt att här hålla isär begreppen. Den kungliga indragningsmakten 1812-1844 betydde enligt TF 4 § mom 8 att den ifrågavarande tidningens vidare utgivande förbjöds och att utgivningsbeviset drogs in. En konfiskation utan rättegång enligt TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 samt en indragning enligt TF 5 § mom 13 innebar att endast ifrågavarande skrift eller tidningsnummer beslagtogs.

56 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 218 not 1.

lugnare tider må den gärna återvända till vila igen. Fördelen med den är, att man kommer förbi den oberäkneliga och i utrikespolitiska frågor omdömeslösa juryn.”⁵⁷

Efter grundlagsändringen 1940/41, vilken redogörs för nedan, ändrades också TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2. Tidigare hade gällt att beslut om kvarstad och konfiskering hade tagits kollektivt av regeringen på regeringssammanträde. Det gjorde förfarandet långsamt. Nu lades det till ett par meningar i paragrafen som gjorde att justitieministern inte behövde invänta ett regeringsbeslut innan ingripande mot en frispråkig skrift kunde ske. Meningarna som tillfogades TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2 lyder: ”I avbidan på ett sådant beslut må chefen för justitiedepartementet förordna om skriftens beläggande med kvarstad. Sådan kvarstad skall gälla högst åtta dagar.”⁵⁸ Regeringen i sin helhet konfirmerade sedan alltid justitieministerns beslut, även i de fall när det bland vissa av regeringsledamöterna fanns betänkligheter mot konfiskeringen.⁵⁹

Konfiskationerna utan rättegång, eller beslagspolitiken som den kommit att kallas, inleddes alltså den 17 november 1939 och kom att bestå till november 1943.⁶⁰ K.G. Westman avgick som justitieminister på grund av sjukdom den 30 augusti 1943 och efterträddes på posten av folkpartisten Thorwald Bergquist.⁶¹ Detta tillsammans med att krigslyckan för de allierade börjat vända, att tyskarnas styrkor i öst kapitulerat den 30 januari 1943 och att den svenska regeringen satt stopp för permittenttågen genom Sverige i augusti samma år torde vara förklaringar till att inga nya beslag företogs efter november 1943.⁶² Enligt Björn Kjellin uppgår hela antalet utan rättegång konfiskerade skrifter till 316 stycken⁶³ Under 1944 och 1945 skedde alltså inga nya beslag utan rättegång. Värst drabbades tidningar och andra

57 K.G. Westman citerad i Wahlbäck, K., *Regeringen och kriget. Ur statsrådets dagböcker 1939-41*, sid 126f. Vallinder visar i sin studie att Westman efter ett besök av den svenske ministern i Berlin Arvid Richert, vilken begärt åtgärder mot de svenska tidningar som smädade Tyskland, beställt en utredning inom departementet om vilka åtgärder TF medgav för ingripande mot ohörsamma tidningar. Kanslirådet C-G Bruno författade en PM där TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 kommenteras med orden ”Detta stadgande har icke tillämpats sedan mitten av 1800-talet och får, enligt Malmgren, anses antikverat.” Bruno rekommenderar trots detta konfiskation utan efterföljande rättegång då det ”visat sig synnerligen vanskligt att med någon större grad av sannolikhet förutsäga vilken syn på brottsligheten juryn i målet skulle komma att lägga.” Citerat efter Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 237.

58 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid 217. Den 6 mars 1941 skriver K.G. Westman om den nya lydelsen av TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 i sin dagbok. Han använde sin nya makt första gången för att provisoriskt lägga kvarstad på Veckojournalen, ”där Engberg [fd ecklesiastikminister och regeringskollega med Westman 1936-1939, förf. anm.] debuterat med ett alltför lössläppt skall på tyskarna”. Westman, K.G., *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*, sid 136.

59 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 84.

60 Kjellin, B., ”Konfiskation utan rättegång”, sid 455. Den mest omfattande konfiskationen skedde i mars 1942 då nära 20 tidningar och tidskrifter beslagtogs. Bakgrunden den gången var att pressen samordnat sin publicering om rapporter om tyska övergrepp i norska fångelser och koncentrationsläger.

61 Hadenius, S., mfl. *Sverige efter 1900*, sid 368. Westman dog i januari 1944. Under sin tid som justitieminister förde K.G. Westman tämligen regelbundna anteckningar om det politiska livet. Dessa dagboksanteckningar berättar också en hel del om justitieministerns ideologiska värderingar; Hans antisemitism (se tex sid 95, 101, 123) och hans nedlåtande syn på en fri press (se tex sid 150). Westman, K.G., *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*.

62 Bergquist kom som utnämnd justitieminister (30/8 1943) endast att medverka till två beslag och efter den 6 november 1943 finns det inte längre någon konfiskationspolitik. Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, sid 57.

63 Kjellin, B., ”Konfiskation utan rättegång”, sid 455. Enligt Nils Funcke, som hänvisar till justitiedepartementets egen sammanställning i dess arkivmaterial, företogs 313 beslag. Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 88. Rolf Edberg har i sin undersökning presenterat siffran 315. Edberg, R., ”År skriften ej smädlig”, sid 348. Vallinder räknar för sin del till 317 konfiskationer. Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245. Som synes varierar siffrorna något i de olika framställningarna. Skillnaderna får dock betecknas som marginella och de påvisar inte heller olika tendenser eller resulterar i olika slutsatser.

skrifter med ett innehåll som riktade sig mot Tyskland och dess allierade av beslagspolitiken.⁶⁴ Till dessa skrifter räknas Israel Holmgrens *Vart syftar den svenska nazismen?* som konfiskerades utan rättegång genom regeringens konseljbeslut den 5 december 1941.⁶⁵ Varför så skedde meddelades aldrig men torde ha varit utländsk missbelåtenhet.⁶⁶ Den demokratiska tidningen *Trots allt!* var den första av tidningar som konfiskerades utan att åtal följde. Första beslaget av tidningen drabbade det sjätte numret och skedde i april 1940.⁶⁷ Totalt beslagtogs *Trots allt!* åtta gånger utan domstolsprövning.⁶⁸ Enligt lagens bokstav kunde konfiskation endast få ske om skriften ”ej [var] smädlig eller förgriplig men genom densamma missförstånd med utländsk makt sig yppat”. Justitieminister Westman förklarade dock att justitiedepartementet inte alltid behövde invänta klagomål från utländsk regering eller beskickning utan kunde slå till i förebyggande syfte. Westman menade alltså att om UD kunde presumera ett utländskt missförstånd så rättfärdigade det ett ingripande i form av konfiskation.⁶⁹ Vallinder sammanfattar syrligt detta förfaringssätt med orden: ”Åtgärderna var möjligen förutseende men knappast väl förenliga med grundlagen, än mindre med den liberala pressideologin”.⁷⁰ En konfiskation utan efterföljande rättegång av en skrift innebar också att någon ersättning till skriftens ägare inte heller kom ifråga. I en festskrift till Axel Brusewitz skriver H. K. Rönblom 1941 ”att konfiskationen utan rättegång av många måste betraktas som ett övergrepp, en akt av godtycke, en eftergift för intressen, som icke äro våra intressen”.⁷¹ Det fanns i riksdagen enskilda ledamöter, som exempelvis Fredrik Ström, vilka ständigt opponerade sig mot konfiskationerna utan åtal, justitieministerns presumtioner av missförstånd, påstådda fall av ”frivillig” censur och att skrifter som istället bort åtalas konfiskerats utan rättegång.⁷² Inom ramen för KU:s verksamhet med stöd i riksdagsordningen, RO § 38, hade möjligheter funnits att företa politiska sanktionsmöjligheter gentemot konfiskationsbesluten om de där befunnits strida mot grundlagen.⁷³ Som Ringdahl visat i sin avhandling fanns dock ingen sådan majoritet vilket ju är tämligen givet med tanke på samlingsregeringens massiva stöd i riksdagen.⁷⁴

Efter kriget uppkom frågan om regeringen kunde häva besluten som fattats om att konfiskera skrifter utan rättegång enligt TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 för så länge som de bestod gällde nämligen TF 4 § mom 9 som stadgade att den som med vetskap om konfiskationen ”utsprider eller låter utsprida skriften” kunde bestraffas.⁷⁵ 1945 framfördes det önskemål i pressen om ett generellt hävande av samtliga konfiskationer som gjorts mellan

64 Enligt Edberg var 264 av de 315 beslagen motiverade av att de riktat sig mot axelmakterna i sitt innehåll. Edberg, R., ”År skriften ej smädlig”, sid 348.

65 Karlsson, B., *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*, sid 51.

66 Huvudregeln var att den konfiskerade tidningen eller författaren till den konfiskerade skriften aldrig fick veta vad som förorsakat missförståndet med utländsk makt. Justitieminister Westman förklarade det med att skulle regeringen ge offentlighet åt vad som föranlett en konfiskation ”kan detta uppfattas som om man så att säga gav ett officiellt godkännande av alla de övriga artiklarna i tidningen”. Citerat efter Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 157.

67 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245.

68 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 89.

69 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 228.

70 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 228.

71 Rönblom, H.K., ”Konfiskation utan rättegång”, sid 485.

72 Ringdahl, J., *Riksdagens och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, sid 37.

73 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 154. Det fanns också en ”Ansvarighetslag” från 1810 för statsrådets ledamöter vars fjärde paragraf stadgade: ”Statsråds ledamot eller den i kommandomål konungen rådgivande, vilken tillstyrker emot verkställigheten av den, av konung och ständer fastställda tryckfrihetslag, stridande steg, eller underlåter att därmed göra framställning, mister ämbetet.” Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid B4.

74 Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, sid 4-62.

75 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1947, sid 226f.

1939 och 1943. Något sådant allmänt upphävande skedde dock inte då.⁷⁶ Efter framställning från överbibliotekarierna i Uppsala och Lund beslöt regeringen först den 24 februari 1950 att krigsårens konfiskationer utan rättegång skulle upphöra att gälla.⁷⁷

2.3 Förslag till vissa åtgärder mot missbruk av tryckfriheten

När kriget bröt ut 1939 restes frågan hur staten skulle kunna komma tillrätta med så kallat missbruk av tryckfriheten. Regeringen ville veta hur den skulle kunna neutralisera uttalanden i tryck som uppfattades som en säkerhetsrisk för Sverige. Av den anledningen tillsattes den 28 december 1939 en tremannautredning inom justitiedepartementet med direktiv att utreda huruvida det inom den befintliga TF fanns utrymme för att ”förebygga sådana missbruk av tryckfriheten som med hänsyn till rådande allvarliga förhållanden vore uppenbart skadliga för riket.”⁷⁸ Fann utredningen att TF dessutom behövde ändras bemyndigade direktivet att komma med förslag till ändring av grundlagen ”utan rubbning av dess huvudgrunder för yttrandefriheten, såvitt den hänförde sig till rent inrikespolitiska förhållanden.”⁷⁹ Redan den 21 februari 1940 avlämnade utredningen sitt förslag till ändring av TF. Utredningen lanserade i sin PM förutom förslag på ändring av TF två nya lagar, dels lagen om förhandsgranskning mm dels förordningen om transportförbud. Utredningen kom, med smärre justeringar, att ligga till grund för de propositioner som regeringen sedan kom att väcka i riksdagen.⁸⁰

2.4 Transportförbudet

Den 1 mars 1940 sjösattes transportförbudsförordningen, ”som Kungl. Maj:t efter riksdagens hörande och med dess samtycke funnit gott utfärda”, och gavs retroaktiv verkan från den 1 september 1939.⁸¹ Förordningen skulle gälla tom den 31 mars 1941 men kom på förslag från regeringen att förlängas av riksdagen fyra gånger.⁸² Förordningen kom att vara i kraft från den 1 mars 1940 till och med den 31 mars 1944.⁸³ Enligt 1 § kunde Kungl. Maj:t, dvs regeringen, besluta om förbud för tidningar att ”befordras med allmänna posten eller såsom express-, paket-, il- eller fraktgods eller därmed jämförligt sätt med statens järnvägar eller annat av staten ombesörjt trafikmedel eller enskilda järnvägar eller motorfordon i linjetrafik.”⁸⁴ Förbudet kunde riktas mot tidningar som regeringen funnit ”framkalla fara för rikets säkerhet eller skada rikets förhållande till främmande makt...”. Förbudet kunde meddelas för högst 6 månader i taget och kunde sedan förlängas med ytterligare maximalt 6 månader åt gången så länge förordningen var i kraft. Ett krav för att komma ifråga för transportförbud var att skriften förklarats brottslig i domstol, dvs innehållet i tidningen skulle ha åtalats och dömts för

76 Kjellin, B., ”Konfiskation utan rättegång”, sid 455.

77 Åhlén, B., *Ord mot ordningen*, sid 249.

78 SOU 1940:5, sid 4.

79 SOU 1940:5, sid 4.

80 Se Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, sid 5ff.

81 SFS 1940:117. Angående riksdagens behandling av tryckfrihetsfrågan vilken i föreliggande undersökning inte närmare behandlas hänvisas till Zetterberg, K., *Liberalism i kris*, sid 217ff samt Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, del II (sid 1-62). För en redogörelse av transportförbudsförordningens tillkomst se Thullberg, P., *Transportförbudsförordningen*.

82 Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*, sid 53.

83 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245.

84 SFS 1940:117.

brott mot TF § 3 mom 7, 9 eller 10.⁸⁵ Enligt förordningens andra paragraf skulle ett yttrande inhämtas från en tryckfrihetsnämnd bestående av fem personer innan transportförbud enligt 1 § kunde utfärdas.⁸⁶ Nämnden utsågs dock av regeringen och saknade beslutande- eller vetorätt. Den har beskrivits som en inrättning utan betydelse.⁸⁷ För att hindra att påhittiga tidningsmän skulle göra som Lars Johan Hierta gjort med sitt Aftonblad på 1830-talet och låta en indragen tidning, här en transportförbjuden tidning, uppstå med nytt namn för att på så sätt kringgå indragningsmakten, här transportförbudet, stadgade förordningens 3 § att förbud som ”meddelats jämlikt 1 §, skall även gälla skrift, vilken uppenbarligen utgives för att ersätta skrift, som förbudet avser.”⁸⁸ I syfte att förstärka transportförbudet utfärdades den 8 mars 1940 också det sk löpsedelsförbudet vilket innebar att en skrift som var belagd med transportförbud inte fick uppsättas på allmän plats. Förbudet gällde också löpsedlar och innehållsförteckning rörande transportförbjuden skrift.⁸⁹ Transportförbudet kom att drabba sex tidningar varav en var den demokratiska kamptidningen Trots allt! Den förbjöds att transporteras av post och järnväg mellan den 26 april 1940 och den 26 januari 1941.⁹⁰ Den tidning som var transportförbjuden längst var den kommunistiska Arbetar-Tidningen som fick distribueras fritt först efter den 27 september 1943.⁹¹

Transportförbudets överensstämmelse med grundlagen diskuterades redan när det infördes.⁹² Den lydelse RF 86 § hade när transportförordningen beslutades 1940 var att: ”Med tryckfrihet förstås varje svensk mans rättighet att, utan *några av den offentliga makten i förväg lagda hinder* (förf. kurs.), utgiva skrifter...”.⁹³ Enligt justitieministerns tolkning av RF 86 § avsåg ”den offentliga makten” bara ”ordningsmakten och rättsväsendet samt regeringen, i dess funktion såsom högsta myndighet inom detta område.”⁹⁴ Det får betraktas som en mycket snäv tolkning samt insnävning av begreppet den offentliga makten, särskilt om man betänker det statliga monopolet på post och järnväg som existerade 1940. Även TF 1 § mom 12 reste hinder genom sitt stadgande att det inte fick förekomma något hinder för utgivning och utspridande av skrift annat än förbuden enligt TF 4 § mot spridning av kvarstadsbelagd, konfiskerad eller indragen skrift.⁹⁵ Även den bestämmelsen bortsåg staten från. Här ser vi i blyxtbelysning att makt är rätt eller för att citera Hilding Eek: ”Mot konungs och riksdags gemensamma grundlagstolkning är, vid anslutning till denna jämväl från domstolarnas sida, intet att göra.”⁹⁶

85 SFS 1940:117, 1 §

86 SFS 1940:117, 2 §

87 Se Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 222.

88 SFS 1940:117, 3 §

89 SFS 1940:128. Löpsedelsförbudet upphörde gälla samtidigt med transportförbudet den 31 mars 1944. Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 197.

90 Nerman, T., *Trots allt!*, sid 129. Se även Drangel, L. *Den kämpande demokratin*, sid 59. Westman skriver i sin dagbok den 24 april 1940 att det var på hans och Günthers initiativ som Trots allt! skulle komma att föreskrivas transportförbud. Westman, K.G., *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*, sid 96. Av de övriga fem tidningarna som drabbades av transportförbud under de dryga fyra åren förordningen var i kraft var fyra stycken kommunistorgan (NyDag, Arbetar-Tidningen, Norrskensflamman och Syd-Svenska Kuriren) och en var den nazistiska Sverige Fritt. Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245.

91 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 245.

92 Se Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 223.

93 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 93.

94 Prop. 1940:57, sid 8.

95 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1937, sid 205.

96 Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 223.

2.5 Grundlagsändring och censurlagstiftning

Eftersom tryckfrihetsrätten i Sverige hade grundlagsskydd krävdes två riksdagsbeslut med mellanliggande val innan författningen kunde ändras. Regeringen förelade riksdagen 1940 propositioner om TF som efter riksdagsvalet antogs definitivt av riksdagen 1941.⁹⁷ Regeringsformens 86 § ändrades genom att tryckfriheten inte längre definierades såsom varje svensk mans rättighet att utan några av den offentliga makten i förväg lagda hinder utge skrifter osv. Den nya lydelsen var: ”Med tryckfrihet förstås varje svensk man rättighet att, utan några av den offentliga makten i förväg lagda, *av tryckfrihetsförordningen ej förutsedda* (förf. kursiv.) hinder, utgiva skrifter”.⁹⁸ Det grundläggande förbudet mot censur och andra preventiva åtgärder mot pressen lyftes således nu ut ur rikets främsta grundlag.

Före 1941 hade TF bestått av fem paragrafer. I och med grundlagsändringen tillkom nu en ny, sjätte, paragraf. Den innehöll ett stadgande om att:

”då riket befinner sig i krig eller krigsfara...[må]...enligt stadganden i särskild av konungen och riksdagen samfällt stiftad lag [...] meddelas föreskrift om förhandsgranskning av tryckta skrifter och förbud mot införande i riket av sådana skrifter samt, då riket befinner sig i krig, jämväl meddelas förbud mot utgivande av periodisk skrift.”⁹⁹

Den lag som hänvisades till i TF 6 § kom att kallas censurlagen och bygger, om än i modifierat slag, på det i SOU 1940:5 presenterade förslaget till lag om förhandsgranskning.¹⁰⁰

”Någon tryckningen föregående granskning av skrift, eller något förbud emot tryckning därav, skall ej äga rum” som slogs fast i TF 1 § fick stå kvar men med tillägget ”vad nu är stadgat skall dock inte gälla i den mån annat följer av vad i 6 § sägs.”¹⁰¹ Den särskilda lagen, censurlagen, fick enligt TF 6 § i princip endast träda i kraft med riksdagens samtycke då minst tre fjärdedelar av de röstande i vardera kammaren instämt i beslutet. Om inte riksdagen var samlad var det möjligt för konungen att förordna om lagens ikraftträdande men först efter att riksdagskallelse utgått. Och om sedan inte riksdagen därefter inom senast trettio dagar gillat förordnandet upphörde det att gälla. Censurlagen som alltså var en fullmaktslag kunde meddelas för högst sex månader och sedan förlängas för högst sex månader varje gång.¹⁰² Censurlagen kom aldrig att sättas i kraft. Någon formell censur eller förhandsgranskning förekom alltså inte i Sverige under den undersökta perioden.¹⁰³

I propositionen till censurlagen föreslog justitieministern att en pressnämnd skulle inrättas alldeles oavsett om censurlagen skulle komma att träda i kraft eller inte.¹⁰⁴ Pressnämnden, som utsågs efter att riksdagen godkänt förslaget, kom att börja sitt arbete i september 1941.¹⁰⁵ Den hade en sammansättning, i korporativistisk anda, med åtta ledamöter som utsetts av regeringen på förslag av pressens yrkesorganisationer och politiska organisationer. Syftet med pressnämnden var att den skulle utgöra ett ”frivilligt

97 Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 214f. Den första läsningen skedde den 12 juni 1940 och den 18 juni 1941 antogs grundlagsändringarna definitivt.

98 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid 86.

99 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid 235. Samtliga grundlagsändringar 1940/41 av TF i SFS 1941:679

100 SFS 1941:444

101 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid 192.

102 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid B 173.

103 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 244.

104 Prop. 1941:253, sid 25.

105 SFS 1941:777

kontrollsystem ... under pressens egen medverkan".¹⁰⁶ Det var alltså fråga om "självtukt". Pressnämnden skulle utdela varningar, ett slags straff, till tidningar som inte efterföljde deras rekommendationer. Som Eek påpekat torde detta förfaringsätt ha stridit mot RF 86 § som stadgade att inget straff fick förekomma om skriftens innehåll inte stred mot tydlig lag.¹⁰⁷

Pressnämnden kom att ersätta det, i samband med Statens Informationsstyrelsens tillkomst, i februari 1940, inrättade pressrådet.¹⁰⁸ SIS kom genom Pressrådet/Pressnämnden att ge ut råd och rekommendationer om vad som fick skrivas och vad som borde förtigas allmänheten. Det handlade om råd och rekommendationer, aldrig om direkta censuringripanden, som Zetterberg noga understryker i sin studie av SIS. Drygt 300 lappar utgavs via TT från SIS mellan februari 1940 till krigsslutet 1945. De inleddes vanligen med uppmaningen "Ej för publicering" i stor stil.¹⁰⁹

Som sagts ovan innehöll TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 redan ett obsolet stadgande men som efter krigsutbrottet 1939 blivit taget i bruk.¹¹⁰ Detta bruk sanktionerades nu genom grundlagsändringen. Konfiskationsmöjligheten behölls med den ändringen att justitieministern nu fick rätt att på egen hand besluta om kvarstad för skrifter som han sedan i efterhand fick regeringen att godkänna konfiskering av.¹¹¹ Även TF 3 § mom 10 kom att utvidgas genom grundlagsändringen. Regeringen gavs nu möjlighet att under krigstid "eller vid krigsfara" förbjuda, inte endast som tidigare offentliggörande av militära underrättelser, utan även alla andra underrättelser "vilkas spridande är ägnat att skada rikets säkerhet".¹¹² De diffusa begreppen "vid krigsfara" samt "ägnade att skada rikets säkerhet" öppnade nya möjligheter för regeringen att godtyckligt hindra spridande av det fria ordet.¹¹³ Innan grundlagsändringen skedde hade i anslutning till TF 3 § mom 10 utfärdats en kungörelse, nr 197 (därav det populära namnet "197:an") 1940, som bestod av två paragrafer som reglerade förbud mot offentliggörande i tryck av vissa underrättelser om försvaret. Den första paragrafen bestod av en uppräkningslista av vilka slags uppgifter rörande försvaret som inte fick publiceras. Den andra paragrafen stadgade att ifrågavarande uppgifter fick publiceras om de offentliggjorts av behörig myndighet eller om den civila myndigheten Statens informationsstyrelse gett tillstånd till publicering.¹¹⁴ Jan Ringdahl menar att "197:an" var den av krigstidens tryckfrihetsrestriktioner som mest direkt ingrep i tidningarnas nyhetsförmedling då ju det mesta som skedde i samhället berördes av kungörelsen.¹¹⁵

106 Prop. 1941:253, sid 25.

107 Eek, H., *Om tryckfriheten*, sid 301.

108 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 131.

109 Zetterberg, K., "Statsmakten knacker på hos redaktionerna", sid 87-88.

110 Se ovan under 2.2.

111 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1942, sid 217.

112 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1942, sid 218. Jmf lydelsen i TF 3 § 10 mom st 2 i Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1937, sid 218.

113 Olof Thulin, en av de tre utredningsmännen bakom SOU 1940:5, konstaterade kort och torrt i sin redogörelse för den nya tryckfrihetslagstiftningen i SvJT 1942 att "I 3 § 10 mom. har skyddet för statshemligheter något utökats." SvJT 1942, sid 227.

114 Kunglig Kungörelse (KK) 1940 nr 197.

115 Ringdahl, J., *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*. För en ingående redogörelse av "197:an" se Broberg, G., *Statens informationsstyrelse*, sid II:10ff.

2.6 Åtal

Att den som bryter mot lagen åtalas och i rättvis rättegång har rätt att förvara sig är det normala förfarandet i en rättstat. Som visats ovan gavs ett utrymme för ett administrativt bestraffande genom konfiskering utan rättegång enligt TF 3 § 9 mom st 1 punkten 2. Men det gällde bara om skriften inte var ”smädlig eller förgriplig”. Ansåg justitieministern att skrift som utkommit från trycket var smädlig eller förgriplig eller till osämja syftande, dvs brottslig, ålåg det honom istället i enlighet med TF 4 § mom 3 att överlämna skriften till JK för åtgärd.¹¹⁶ På så sätt hade justitieministern en slags formell rätt att styra åtalspolitiken men det var JK som genom att bemyndiga allmän åklagare väckte talan vid tryckfrihetsbrott.¹¹⁷ Totalt kom under perioden 1939-1945 sammanlagt 38 tidningar att åtalas enligt TF 3 § mom 9 st 1 punkten 1.¹¹⁸ I exakt hälften av fallen blev det frikännande utslag. Under den angivna perioden förekom sammanlagt 55 tryckfrihetsåtal och det innefattar då åtal mot såväl periodiska som icke-periodiska skrifter såsom flygblad, broschyrer och böcker. 33 av dessa 55 åtal resulterade i fällande dom.¹¹⁹

Tidningen Trots allt! var först ut att åtalas. Det var ledaren den 10 november 1939, tidningens sjätte nummer, med titeln ”Hitlers helvetesmaskin” och ord som skräckvälde och nazistisk gangstervälde, som väckt anstöt hos tyskarna. Det var det första tryckfrihetsåtalet med utrikespolitisk bakgrund sedan 1933.¹²⁰ Ture Nerman berättar i sina memoarer att tidningen beslagtogs på eftermiddagen den 10 november och att han då gick upp till justitieminister Westman som han kände sedan universitetstiden i Uppsala där båda varit verksamma inom Östgöta nation:

”Jag sa honom: ’Jag kommer för att be dej ursäkta, om jag med min tidning har gjort dej och regeringen svårigheter. Det vill jag inte.’ Westman svarade mycket vänligt: ’Inte vill vi åt din tidning, men tyska legationen har varit ursinnig och velat ha beslag från första numret’. Därmed var saken klar oss emellan - liksom sammanhanget politiskt var klarlagt – och så hade vi en halvtimmes vänskapligt samtal om Westmans specialitet gamla svenska landskapslagar och annat.”¹²¹

Ture Nerman dömdes sedan till tre månaders fängelse för ledarartikeln och kom att avtjäna sitt straff på fängelset på Långholmen i Stockholm mellan den 10 oktober 1939 och den 10 januari 1940.¹²² Ytterligare två gånger beslagtogs och åtalades Trots allt! Det var nr 10 hösten 1939 samt nr 16 våren 1940. Båda åtalen resulterade dock i frikännande juryutslag.¹²³ Det var också den, enligt justitieminister Westman, ”oberäknliga och i utrikespolitiska frågor omdömeslösa juryn” som resulterade i att regeringen istället för åtal kom att begagna sig av TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2.

Man kan vid en jämförelse mellan antalet tryckfrihetsåtal med utländsk bakgrund och beslag utan efterföljande rättegång konstatera att ju fler konfiskationer utan rättegång som skedde, ju färre åtal väcktes under perioden 1939-1943 eller omvänt uttryckt: Ju mindre

116 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1942, sid 222.

117 Malmgren, R., *Sveriges grundlag*, 1942, sid 222.

118 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 303. Se också Tingsten, H., ”Tryckfrihetsrestriktionernas avveckling”, sid 209.

119 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 247. Se även Edberg, R., ”’Han kan böla som en tjur...’. En studie i tryckfrihetspolitik II”, sid 412.

120 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 237.

121 Nerman, T., *Trots allt!*, sid 116.

122 Nerman, T., *Trots allt!*, sid 132.

123 Nerman, T., *Trots allt!*, sid 122. Det tredje åtalet mot Trots allt! beskriver Westman som en ”renlighetsåtgärd” i sin dagbok. Westman, K.G., *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*, sid 96.

användbart åtalsinstrumentet visade sig ur justitieministerns synpunkt desto flitigare kom det på senhösten 1939 introducerade beslagsinstrumentet till användning. 1939 anställdes 19 tryckfrihetsåtal av politiska skäl varav 2 ogillades. Samma år företogs 2 konfiskationer utan rättegång. 1940 väcktes 15 åtal varav endast 3 resulterade i fällande domar. Det året tog konfiskationerna utan efterföljande prövning i domstol fart, de var 40 till antal. 1941 anställdes 11 åtal varav 5 ogillades och hela 94 konfiskationer utan åtal skedde. 1942 var året då de flesta beslagen gjordes utan efterföljande rättegång. Det året uppgick de till hela 146 stycken. 8 åtal väcktes 1942 med 5 fällande domar. 1943 förekom endast 2 åtal vilka resulterade i enbart konfiskation. Också beslagen avtog under året. Sammantaget konfiskerades 35 skrifter utan rättegång 1943. Som visats ovan företogs inga nya konfiskationer utan efterföljande rättegång efter 1943. 1944 och 1945 väcktes heller inga åtal med hänsyn till främmande makt.¹²⁴

2.6.1 Nazisthelvetet - Israel Holmgrens brottsliga smädelse

En av de personer som kom att åtalas för brott mot tryckfrihetsförordningen under den undersökta perioden var Israel Holmgren. Han åtalades för sin pamflett *Nazisthelvetet*. Innan vi ger oss i kast med juridiken bör något sägas om personen Israel Holmgren. Vem var denne person och varför hade han gett ut en politisk broschyr med titeln *Nazisthelvetet*? Israel Holmgren var en i Sverige välkänd politiker och agitator före och under andra världskriget men har nog idag nästan helt fallit i glömska. De mer kända antinazister och regeringsoppositionella från tiden för andra världskriget som idag finns kvar i medvetandet hos en bredare allmänhet torde enbart vara Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings chefredaktör Torgny Segerstedt och revymakaren Karl Gerhard och möjligtvis Trots allt!s grundare och redaktör Ture Nerman.

Det skall här inte ges någon utförlig biografisk presentation av Israel Holmgren.¹²⁵ Dock har det ansetts viktigt att kortfattat redogöra för hans bakgrund. Han föddes i Uppsala den 12 juni 1871. Fadern Frithiof Holmgren, son till kyrkoherden och hovpredikanten Anders Holmgren, var professor i fysiologi vid Uppsala universitet. Modern Ann Margret, dotter till kammarherre Nils Jacob Tersmeden och friherrinnan Augusta Cederström, var en av pionjärerna för kvinnlig rösträtt i Sverige. Sitt förnamn, Israel, bar han efter Israel Hwasser, medicinprofessorn i Uppsala vid 1800-talets första hälft, som fadern var en beundrande lärjunge till. Under andra världskriget räckte förnamnet för att nazisterna skulle göra Israel Holmgren till jude.¹²⁶ Israel Holmgren kom att gå i faderns fotspår och studerade läkarvetenskap. 1913 blev han professor i medicin och året efter överläkare och föreståndare för Serafimerlasarettet. I dessa befattningar kvarstod han till sitt inträde i emeritusåldern 1936. Likaså i sin egenskap av direktionsmedlem och, sedan 1916, lasarettets direktör. Holmgren invaldes i riksdagens första kammare för de folkfrisinna, föregångare till dagens Folkparti, 1925 och var ledamot till och med 1933, året för Hitlers maktövertagande i Tyskland. Såväl inom som utom riksdagen framhöll Holmgren i olika sammanhang faran med nazismen och vad han upplevde vara dess infiltration i det svenska samhället.¹²⁷ Under 1930-talets senare hälft deltog Israel Holmgren aktivt som debattör i den antifascistiska föreningen Kulturfront

124 Edberg, R. ”Är skriften ej smädlig...’ En studie i tryckfrihetspolitik I”, sid 345. Vallinder, T. *Nio edsvurna män*, sid 245 och 247.

125 För sådan se Nanna Svartz artikel i *Svensk biografiskt lexikon*, band 19, sid 264-268.

126 Se Karlsson, B., *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*, sid 38

127 Se Karlsson, B., *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*, sid 15ff.

och under kriget i dess efterträdare Förbundet Kämpande Demokrati. Han förekom dessutom flitigt i Ture Nermans tidning Trots allt!¹²⁸

2.6.2 Tryckfrihetsåtalet

Den 22 september 1942 anbefalldes chefen för justitiedepartementet, K.G. Westman, kvarstad för Holmgrens skrift samt överlämnade ett exemplar till justitiekanslern för laga åtgärd.¹²⁹ Efter uppdrag av JK yrkade åklagaren, efter utfärdad stämning på Holmgren, att skriften måtte förklaras brottslig enligt § 3 mom 9 första stycket första punkten tryckfrihetsförordningen och att Holmgren i anslutning därtill måtte ådömas ansvar jämlikt 8 kap. 4 § strafflagen samt att skriften måtte konfiskeras.¹³⁰

TF 3 § mom 9 första stycket första punkten stadgade:

”Smådliga, förgripliga eller till osämja med främmande makter syftande omdömen och yttranden om deras samtida nationer eller stater, med vilka riket är i fredligt förhållande, om deras varande överhet, regering och regeringssätt, högre ämbetsmän och sändebud, inre eller yttre förhållanden, företag eller underhandlingar; förbrytelsen skall anses enligt 8 kap. 4 § strafflagen, och skriften konfiskeras.”¹³¹

Strafflagens 8 kap 4 § stadgade i sin tur:

”Den som, genom att överträda bestämmelser givna till skydd för upprätthållandet av rikets fredliga förhållande till främmande makter, eller genom offentliga smädelser mot främmande makt eller dess regering... , framkallar fara för att rikets vänskapliga förbindelser med främmande makt skadas, straffes, om han bort inse faran, med fängelse eller straffarbete i högst fyra år”.¹³²

Emellertid hade strafflagens åttonde kapitel med rubriken ”Om förräderi och andra för rikets säkerhet menliga brott” i mars 1942 utökats med en 29 a § som innebar en straffskärpning för smädelse av främmande makt.¹³³ Första stycket lød:

”Förövas brott, som i någon av 3-5...§§ sägs,...under tid då riket befinner sig i krig, må,...där straffarbete i 2 år eller 4 år eljest utgör högsta straff, straffet höjas med straffarbete i 2 år utöver vad utsatt är, där straffarbete kan följa, lägre straff tillämpas endast då omständigheterna äro synnerligen mildrande...”¹³⁴

Sista stycket i nämnda lagrum gav kungen rätt att förordna om straffskärpning även i fredstid:

”Där det med hänsyn till krigsfara, vari riket befinner sig, eller andra av krig föranledda utomordentliga förhållanden finnes påkallat, äger Konungen förordna att vad i denna paragraf stadgas med avseende å brott som begås vid krig jämväl skall äga tillämpning beträffande brott som förövas under viss annan tid”.¹³⁵

Den 5 oktober 1942 föredrogs målet för första gången i Stockholms rådhusrätt. Åklagaren presenterade då ett utdrag ur *Nazisthelvetet* upptagande de uttalanden, betecknade A1-A11, vilka åtalet avsåg. Det är väsentligt för förståelsen av rättsprocessen att ordagrant återge de åtalade passagera då dessa inte återfinns i NJA:s referat av målet. *Nazisthelvetet*

128 Se Karlsson, B., *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*, passim.

129 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

130 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

131 SFS 1941:679

132 SFS 1942:103

133 SFS 1942:104

134 SFS 1942:103

135 SFS 1942:103

består av 48 sidor i A5-format. Följande uttalanden i skriften innefattade enligt åklagaren ”smädliga, förgripliga eller till osämja med främmande makt syftande omdömen”:

”Hurdan är då moralen i Tyskland? Är den så mycket bättre än hos oss och i andra länder? Till en början påminner jag om att yttrande- och tryckfrihet inte existerar i Tyskland. Därav följer med nödvändighet moraliskt förfall. Angiveri, kryperi för överordnade och brutalitet mot underordnade, hyckleri, oärlighet, smussel av alla slag frodas då. Varje oppositionell åsikt förföljs.” (A 1, sid 5)

”Jag påminner också om hur i de tyska fängelserna och koncentrationslägren fångarna underkastas tortyr.” (A 2, sid 6)

”Det nuvarande Tyskland, är ett laglöst land. Ty ett land är laglöst, när lag stiftas vilket ögonblick som helst av en enda man utan folkets samverkan, när en lag upphävs vilket ögonblick som helst efter en persons godtycke.” (A 3, sid 6)

”Och så kommer jag till vad som är centralpunkten, själva kärnan i den nya tyska moralen, frågan om vad som är rätt och orätt. Man får i nästan all tysk litteratur från senare år, t. o. m. i de medicinska läroböckerna, här och var se den frågan behandlad, och svaret lyder så: Rätt är allt som gagnar oss tyskar och den nationalsocialistiska gemenskapen, och orätt är allt som skadar oss. En särdeles enkel och lättfattlig moral och en särdeles primitiv och lågt stående moral. Dödsstraff användes i allt större utsträckning också för obetydliga förseelser. Denna tyska straffrätt, jag nu sökt ge en liten glimt av, avses bli gällande straffrätt så långt som tyskt välde når. Den som vill få en klar och verklighetstrogen uppfattning av innebörden i den europeiska nyordning, som nu förkunnas av Tyskland, bör uppmärksamma detta det tredje rikets rättsväsen. Det är detta som kallas för genombrottet av en ny civilisation.” (A 4, sid 7)

”Också verklig tortyr efter medeltidens mest djävulska metoder praktiseras i fängelserna, mestadels under förhören, för att tvinga ur fångarna upplysningar, få dem att ange andra o. s. v. Så glödgas t. ex. ståltråd och sticks in under naglarna på händer och fötter. Naglarna på händer och fötter rycks ut med särskilda apparater. Med särskilda maskiner krossas fingrarna, händerna, handlederna, tårna och fötterna på fångarna. Alla tänder bryts ut på dem o. s. v. I Stockholm finns för närvarande en kvinna, på vilken tänderna har brutits ut. Armar och ben slits ur led.” (A 5, sid 15)

”Det är Gestapo, den hatade och fruktade tyska hemliga polisen, som sköter förhören med fångarna och utövar tortyren.” (A 6, sid 16)

”Om den omänskliga tortyr, som sålunda utövas i de tyska fängelserna såväl i Norge som annorstädes, har en i Tyskland uppburen och tongivande filosof Ernst Jünger yttrat: ’Ett folk som förkastar detta ypperliga redskap till självtukt är ett demoraliserat folk.’” (A 7, sid 18)

”Det porträtt, som Hedin här målar av Adolf Hitler, har således som sina mest framträdande drag, att han är fri från hat mot andra folk, att han är mild och försonlig, att han är rättrådig, att han är storsint ridderlig och att vad som framför allt utmärker hans sinnelag är krav på rättfärdighet. Är det någon som känner igen porträttet?” (A 8, sid 26)

”Den obegränsade lögnaktigheten och opålitligheten är ju den nazistiska penetrationens viktigaste och från högsta håll auktoriserade vapen.” (A 9, sid 36)

”När man tänker på alla de råa och omänskliga förbrytelser, som nazismen begår både i Norge och i alla övriga länder, där den härskar, så gör det en egendomlig verkan att höra, vad som från tysk sida kan sägas i den saken. Sålunda sade den tyska radioutsändningen för den 10 dec. 1940 i svensk översättning följande: ’Det skulle vara intressant att hitta en enda människa som kunde bevisa att der Führer och den nationalsocialistiska rörelsen givit en enda order som ej vore i överensstämmelse med Kristi lära att man skall älska sina grannar...’ Längre kan man inte komma i kallblodigt ljugande.” (A 10, sid 46)

”Vi motarbetar inte nazismen, därför att den kommer från Tyskland. Från Tyskland har förr i världen kommit mycket gott. Vi bekämpar den därför att den är en pestböld av moralisk förruttnelse, bestialisk grymhet och laglöshet. Att detta icke är för starka ord utan bokstavligen sant, kan ingen betvivla, som ägnat en tanke åt vad som försiggår, vad som dagligen försiggår i alla av nazismen behärskade länder.” (A 11, sid 47)

Åklagaren yrkade också ansvar för Holmgren enligt TF 3 § mom 8 andra stycket jämlikt 10 kap. 14 a § strafflagen.¹³⁶ TF 3 § mom 8 andra stycket stadgade:

”Falsa rykten eller lögnaktiga uttalanden, ägnade att framkalla fara för den allmänna ordningen eller att väcka förakt för offentlig myndighet eller annat organ som äger besluta i offentliga angelägenheter; brottet skall straffas efter allmän lag, och skriften konfiskeras...”¹³⁷

Strafflagens 10 kap. hade rubriken ”Om brott emot offentlig myndighet” och dess 14 a § hade följande lydelse:

”Den som uppsåtligen giver allmän spridning åt falska rykten eller lögnaktiga uttalanden, ägnade att framkalla fara för den allmänna ordningen eller väcka förakt för offentlig myndighet eller annat organ som äger besluta i offentliga angelägenheter, dömes till fängelse eller böter.”¹³⁸

De uttalanden i *Nazisthelvetet* denna del av åtalet gällde var två till antalet, betecknade B1-B2. B1-passagen (sid 30) som sträcker sig över två sidor består av en redogörelse för en påstådd nazistkupp natten till den 12 april 1940. Det var en upprepning av uttalanden som Holmgren sedan tidigare dömts för att ha yttrat. Holmgren hade nämligen 1941 åtalats för att vid två offentliga möten, den 1 september 1940 respektive den 16 september 1941, ha påstått att en nazistisk kupp planerats dagarna efter de tyska anfällen på Norge och Danmark den 9 april 1940 men att denna hade avstyrts genom de svenska myndigheternas resoluta ingripande. Trots att Holmgren ordagrant i skrifterna *Vart leder Per Albin Hansson Sveriges folk?* och *Skall svenska folket vara enigt om vad som helst?* återgett sina uttalanden om den påstådda nazistkuppen åtalades han inte enligt tryckfrihetsförordningen. Han dömdes enligt strafflagen 10 kap. 14 a § för att uppsåtligen ha spridit falska rykten då det aldrig hade varit fråga om något nazistiskt kupp försök med deltagande av svenska officerare, samt genom beskyllningen att regeringen och myndigheterna försökt tysta ned det nazistiska kupp försöket, ha väckt förakt för offentlig myndighet. Stockholms rådhusrätt frikände Holmgren men efter åklagarens överklagande dömde Svea Hovrätt Holmgren till 100 dagsböter om vardera 20 Kr. HD fastställde sedan HovR:ns dom även om ett av justitieråden, Santesson, helt ville fria Holmgren då han menade att det brast i det subjektiva uppsåtet. Justitierådet Geijer som också han tillhörde minoriteten, förklarade å sin sida, att Holmgren gjort sig skyldig till ett allvarligt missbruk av yttrandefriheten och ville utöver dagsböterna döma Holmgren till två månaders fängelse.¹³⁹

B 2 är ett fördömande av den svenska riksdagens och regeringens yttrande- och tryckfrihetspolitik och kan vara värt att återge i sin helhet:

”När regering och riksdag i obegriplig blindhet förgrep sig på yttrande- och tryckfriheten, hette det, att det gällde att förhindra offentliggörandet av militära hemligheter och landsförrådiska uttalanden. Regeringen har istället utnyttjat sin nya maktställning till beslag av tidningar och broschyrer och åtal mot föredragshållare, som sökt öppna allmänhetens ögon för vad de nazistiska organisationerna för i skölden. Det är uppenbart, att detta sker för att förhindra missförstånd med främmande makt. Det märkliga förhållandet har således uppkommit, att regeringen tystar munnen på patrioter, som utför en för vår försvarsberedskap livsviktig gärning, och att regeringen gör detta för att vara den makt till behag, mot vilken vi står i försvarsberedskap. Viktiga fakta undertrycks sålunda och förtigas av myndigheterna för att icke missförstånd med främmande makt skall uppkomma, och förkunnas de av enskilda riskera dessa att bli straffade. En förljugenhet hos både myndigheter

136 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

137 SFS 1941:679

138 SFS 1936:327

139 Högsta domstolens utslagsakt, 12/12 1942, nr 1790. RA. Se även NJA 1942 sid 691. För en ingående redogörelse av den påstådda nazistkuppen natten till den 12 april 1940 se Karlsson, B., *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*, sid 52ff.

och enskilda breder sig på detta sätt likt en elakartad smitta över landet. Människor vågar icke längre säga sanningen, om denna är misshaglig för ifrågavarande främmande makt och därigenom misshaglig för vår regering. Detta förhållande betecknar jag som en skam för vårt land och anser det som det mest olycksdiga järtecken.”¹⁴⁰ (B2, sid 37)

Vid första rättegångstillfället förklarade sig parterna vilja utan prövning av jury hänskjuta målet direkt till rättens avgörande. Det var möjligt enligt TF 5 § mom 4.¹⁴¹ Holmgren förklarar i brev till sin vän, socialdemokraten, riksdagsledamoten och den tryckfrihetsliberale gamle rabulisten Fredrik Ström, varför han inte valde jury:

”Anledningen till att jag valde att vända mig till domstolen var icke att jag på så sätt väntade mig större sannolikhet för friande utslag. Det gjorde jag icke utan tvärtom. Sannolikheten för att jag hade blivit frikänd var väl avsevärt större, om jag valt jury. Den verkliga orsaken var, att jag ansåg det vara av stor principiell vikt att få ett prejudikat, som visar var vår svenska rättsskipning för ögonblicket står. Hade jag blivit frikänd så hade därmed vunnits att dylika åtal hädanefter vore utsiktslösa. Om jag bleve fälld skulle situationen helt klarläggas... Ett friande eller fällande utslag av en jury däremot ger intet prejudikat.”¹⁴²

I rådhusrätten anförde Holmgren till sitt försvar i första hand att citaten A 1 och A 3 var, vad beträffar det förra ett nära nog ordagrant och det senare ett fullständigt ordagrant, citat av uttalanden i en förut av Holmgren utgiven skrift *Vart syftar den svenska nazismen?*. Denna skrift hade av Kungl. Maj:t genom beslut den 5 december 1941 förklarats, ”ehuru icke vara smädlig eller förgriplig, dock av sådant innehåll att genom densamma missförstånd med utländsk makt yppat sig”, varför skriften konfiskerats men inte åtalats.¹⁴³ Då dessa uttalanden, som varit kända för justitieministern, inte åtalats tidigare ansåg försvaret att åklagaren skulle återkalla sina yrkanden beträffande dessa åtalspunkter. I andra hand gjorde Holmgren gällande dels att en del av honom relaterade fakta måste anses som notoriska och att återgivande av faktiska förhållanden inte kunde anses smädligt, dels att intet av hans övriga uttalanden innefattade något smädligt eller förgripligt. Vad försvaret anförde föranledde inte åklagaren att återkalla sin talan i någon del. På en direkt fråga av Holmgrens advokat Axel Hemming-Sjöberg förklarade åklagaren att han icke kunde uttala sig om huruvida de faktiska uppgifter, som lämnats i de åtalade uttalandena vore sanna eller ej.

Holmgren anförde vidare att *Nazisthelvetet* i huvudsak återger innehållet i de ca 90 offentliga föredrag han hållit runt om i landet på inbjudan av olika organisationer. Holmgren framhöll det faktum att han icke åtalats för dessa föredrag. Hans syfte med skriften förklarade Holmgren vara att stärka den svenska försvarsviljan och försvarskraften. Hemming-Sjöberg gick igenom åtalspunkt för åtalspunkt och om skriften i dess helhet yttrade han:

”Man måste noga skilja mellan å ena sidan det fall, att någon beginge ett brott genom smädliga eller förgripliga yttranden, och å andra sidan det fall, att någon gjorde uttalanden som kunde framkalla missförstånd med utländsk makt. Sådant missförstånd kunde möjligen framkallas även genom återgivande av objektivt riktiga uppgifter. Däremot kunde emellertid ingripande ske endast genom konfiskation och icke genom straffdom.”¹⁴⁴

140 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

141 Malmgren, R. *Sveriges grundlag*, 1942, sid 229.

142 Brevkopia Israel Holmgren/Fredrik Ström, 15/12 1942. Holmgrens samling. UUB

143 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA. Efter att *Vart syftar den svenska nazismen?* blivit beslagtagen bestämde sig Holmgren för att i sin nästa skrift som kom att bli *Nazisthelvetet* begagna sig av ett notsystem. I brev till Nerman skriver Holmgren:

”Jag har tänkt att för alla uppgifter som jag kunde i manuskriptet lämna litteraturhänvisningar, således sätta en siffra i texten och sedan ha en litteraturförteckning. Jag tror, att nästan allt vad jag säger där kan på det sättet hänföras till en skriftlig källa. Detta borde, förefaller det mig, vara ett visst skydd mot beslagtalande.” Det blev åtal istället! Brevkopia Israel Holmgren/Ture Nerman, 1/7 1942. Holmgrens samling. UUB

144 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

Advokaten berör här en viktig skillnad mellan TF 3 § mom 9 första stycket första punkten och 3 § mom 9 första stycket andra punkten. Åklagaren genmålde att det väsentliga för åtalet var andemeningen i skriften ifråga. Huruvida de däri lämnade uppgifterna var riktiga eller oriktiga, hade enligt åklagarens uppfattning mindre betydelse. Avgörande var på vilket sätt, i vilket sammanhang och under vilka förhållanden uppgifterna framförts. Här var det enligt åklagaren uppenbart att uppgifterna framförts i propagandasynfte och att Holmgren hämtat material huvudsakligen från de allierade makternas propagandaskrifter. Åklagaren framhöll också som klandervärdt att skriften var utgiven på Trots allt!s förlag. Hemming-Sjöberg kontrade:

”I målet vore frågan icke, huruvida propaganda bedrivits, utan huruvida ett brott föreläge. Bedrivandet av propaganda vore icke brottsligt enligt svensk lag. Om propaganda av något slag bedrivits genom skriften så hade denna syftat till ett stärkande av vår försvarsvilja.”¹⁴⁵

Rådhusrätten yttrade i sitt utslag den 7 december 1942:

”Enär de delar av den i målet ifrågasvarande utav Holmgren författade skriften med titeln ”Nazisthelvetet” vilka av åklagaren påtalats jämlikt § 3 mom. 9 första stycket första punkten tryckfrihetsförordningen innehålla uttalanden om Tysklands överhet och regeringssätt som i och för sig eller i sammanhang med skriften i övrigt måste anses smädliga; alltså prövar R.R:n rättvist på det sätt bifalla åklagarens i målet förda talan att Holmgren jämlikt § 3 mom. 9 första stycket första punkten tryckfrihetsförordningen och 8 kap. 4 § strafflagen dömes för det missbruk av tryckfriheten vartill han, enligt vad förut sagts, är förvunnen att hållas i fängelse 4 mån.; och förklaras skriften konfiskerad.”¹⁴⁶

Ansvarstalan vad beträffar B1-B2 ogillades av rådhusrätten och då endast Holmgren besvårade sig till hovrätten försvann därmed denna del av åtalet. Inlagan till Svea hovrätt i vilken Hemming-Sjöberg utvecklade Holmgrens besvär över rådhusrättens utslag kritiserades rådhusrättens underlåtande att inte precist ange vad som ansetts brottsligt. Hemming-Sjöberg skriver:

”Man torde ha haft anledning förvänta, att Rådhusrätten, därest den funnit något uttryck i den åtalade skriften vara brottsligt, skulle i sitt utslag angivit vilket eller vilka uttryck av domstolen ansetts smädliga. Så har icke skett, utan Rådhusrätten har lagt en rökråd över domskålen. Svaranden äger dock rätt att fordra, att han skall få veta vad som av domstolen ansetts smädligt och vari sålunda hans brott består.”

Vidare anför Hemming-Sjöberg att återgivande av faktiska förhållanden:

”de må ur svensk synpunkt framstå såsom hur upprörande och omoraliska som helst, icke kan innebära någon smädelse mot det land, där dessa förhållanden råder, torde vara otvivelaktigt. Sanningen skattas alltjämt i vårt land så högt, att den icke får förkvävas genom strafflagar.”

145 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

146 Stockholms rådhusrätts utslag, 7/12 1942. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA. Då rättegången startade skrev Nerman i TA:

”I detta mål håller Sverige på att få en verklig Dreyfus-process, en process där det gäller Sveriges självständighet, frihet och ära i så hög grad att den svenska demokratin måste förstå och göra sin stämma hörd. En sådan process med utgångspunkt i främmande makts missnöje och krav mot en ledande svensk frihetskämpa borde ge alla fria folkliga organisationer och alla fria tidningar anledning att sjunga ut. Processen är ingenting mindre än ett ytterst farligt angrepp på vår andliga försvarsberedskap. Lyckas den, har Sverige hamnat på Danmarks nivå: andligt om och inte militärt ockuperat.”. Nr 41 (9-15/10) 1942.

TA, Nr 50 (11-17/12) 1942, ägnades med anledning av rådhusrättens utslag nästan helt åt Holmgren. På framsidan skaldade Nerman till sin väns ära. Efter domen mot Holmgren anordnade Förbundet Kämpande Demokrati och Trots allt! den 16/12 1942 ett hyllningsmöte för Holmgren i Medborgarhuset i Stockholm, där bl a Ture Nerman, Lydia Wahlström och Zeth Höglund talade. TA, Nr 52 (23-31/12) 1942.

I slutet av inlagan skriver Hemming-Sjöberg:

”Till sist vill jag icke underlåta att påpeka, att på samma grunder, enligt vilka professor Holmgren i detta mål dömts, med lika fog åtal kunde riktas mot 100-tals skrifter av olika slag och mot 1.000-tals tidnings- och tidskriftsnummer, som utkommit här i landet under de sista åren. Skulle Rådhusrättens dom fastställas, skulle knappast ett enda arbete eller en enda tidningsartikel, som sannfärdigt skildrade förhållandena i Tyskland och av Tyskland ockuperade länder, kunna skrivas och utgivras.”¹⁴⁷

Åklagaren, tf. förste stadsfiskalen Glas, hemställde i sin inlaga till Svea hovrätt att besvärerna icke skulle föranleda någon ändring i det överklagade utslaget.¹⁴⁸

Den 11 maj 1943 gav Svea hovrätt sitt utslag i målet. Hovrätten fann att passagerarna A 2 samt A 4-A 8, av vilka styckena A 5-A 7 berörde förhållandena i Norge under den tyska ockupationen, inte var av den beskaffenhet att de kunde föranleda ansvar jämlikt TF § 3 mom 9 första stycket första punkten. De markerade styckena A1, A3, A9, A10 samt A11 fann HovR:n däremot:

”jämväl sedda i belysning av skriftens titel - innehålla mot Tysklands överhet och styrelseskick smädliga eller förgripliga yttranden och omdömen, varigenom Holmgren gjort sig förfallen till ansvar för missbruk av tryckfriheten i åtalat hänseende.”

Värt att notera är att skriftens titel inte fanns med bland åklagarens åtalpunkter. Hovrätten sänkte straffet till två månaders fängelse och fastställde R.R:ns utslag vad avsåg skriftens konfiskering.¹⁴⁹

Trots allt! skrev med anledning av domen i Svea hovrätt ironiskt; ”Den tyska naziläran taxerad till endast 2 månader”. I samma nummer av tidningen uttalade sig Holmgren:

”Det värdefulla med hovrättsdomen är...att jag här i alla fall har fått vissa saker utpekade som ’brottsliga’ - det fanns i rådhusrättens utslag ingen som helst förklaring vad i min skrift som var ’brottsligt’. Nu har man ju möjligheter att överklaga och argumentera i sak inför högsta domstolen. Man har bl. a. förklarat skriftens titel Nazisthelvetet ’brottsligt’. Kanske kan man nu ge ut den på nytt med annan titel, t. ex. ’Nazistparadiset’”.¹⁵⁰

Torgny Segerstedt skrev om domen i Svea hovrätt i sin Idag-spalt i GHT den 24 maj 1943:

”Det kan ibland vara mycket kitsligt att avgöra vad som är tillåtet att säga i vårt Westmanland, och vad som är brottsligt att släppa över tandgårdens stängsel. Man kommer icke till större klarhet, om man tager del av den sortering av prof. Israel Holmgrens uttalanden, som Svea hovrätt företagit”. Segerstedt redovisar exempel på dels de friande uttalandena, dels de uttalanden som av hovrätten ansetts brottsliga och skriver därefter; ”Vi hoppas, att läsaren fått klart besked, var rågången mellan tillåtet och otillåtet går. Det är icke någon häradsrätt ute i en gudsförgäten avkrok av ’frihetens stamort på jorden’ som markerat skillnaden. Det är Svea hovrätt, som trampat upp rågången.”

I besvärinlagan till konungen, dvs till högsta domstolen, skriver Hemming-Sjöberg:

147 Holmgrens (Hemming-Sjöberg) inlaga till Svea hovrätt, 18/1 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

148 Åklagarens inlaga till Svea hovrätt, 15/2 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

149 Svea hovrätts utslag 11/5 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

150 TA, Nr 20 (14-20/5) 1943. I förordet till *Nazistparadiset* skriver Holmgren:

”Stommen i denna skrift är ungefär densamma som i en förut av mig utgiven, betitlad ’Nazisthelvetet’. Då emellertid Svea hovrätt funnit denna titel smädlig mot nazismen och dess koryféer och förty brottslig, har jag ändrat den till ’Nazistparadiset’, i förhoppning att däri ha funnit en form, tillbörligt anpassad efter de nazistiska makthavandes smakorgan.”

”Professor Holmgren har förklarat sig avstå från sin rätt att få saken underkastad jurys prövning. Han har gjort detta, ehuru han med till säkerhet gränsande sannolikhet kunnat påräkna juryns friande dom. Men han har förklarat sig icke vilja använda sig härav, då han var fullt förvissad om, att den åtalade skriften icke innehöll något som efter svensk lag och rättsuppfattning var brottsligt. Han visste, att skriften icke innehöll något som icke var objektivt riktigt och obestriddigt, att framställningen var given i en oantastlig och klanderfri form, och att hans syfte med skriften uppenbarligen icke var att smäda Tysklands överhet eller styrelseskick, utan att bringa upplysning om en främmande ideologi, nazismens innebörd och metoder samt vad en nazistisk nyordning i verkligheten skulle innebära.”

Advokaten kommer längre fram i inlagan in på vilka uttalanden hovrätten friat och vilka som ansetts brottsliga: ”Det är mig obegripligt, varföre de frikända styckena...skulle vara mindre förgripliga än de stycken, vilka Kungl. Hovrätten ansett brottsliga.” Hemming-Sjöberg avslutar skrivelsen med att påpeka att Svea hovrätts utslag i målet i hög grad sårat det allmänna rättsmedvetandet och som belägg därpå åberopade han Eskilstuna-Kurirens ledare för den 2 juni 1943, betitlad ”En patriot går i fängelse”, som han menade innehöll fullt riktiga synpunkter, som gav ”uttryck för betraktelsesättet hos menige man”.¹⁵¹ Åklagare Glas hemställde i underdånighet att besvären icke måtte föranleda någon ändring.¹⁵²

Målet avgjordes i HD den 6 september 1943 och den 25:e i samma månad fastställde Kungl. Maj:t Svea hovrätts dom utan att specificera annat än till ”i de delar av skriften, om vilka nu är fråga”. I sin helhet ser HD:s utslag ut på följande vis:

”Ifrågavarande skrift, genom vilken författaren i syfte att stärka svenska folkets motståndskraft mot främmande inflytelser redogjort för sin ståndpunkt till den starka brytning mellan olika samhällsåskådningar, som utmärker vår tid, och därvid berört annan stats förhållanden, innefattar i stort sett varken till sitt innehåll eller med avseende å framställningssättet smädelse av annan stat eller dess regering eller regeringssätt. Emellertid hava i de delar av skriften, om vilka nu är fråga, influtit yttranden som jämväl med beaktande av den i § 3 första stycket tryckfrihetsförordningen uttalade grundsatsen måste anses smädliga eller förgripliga i berörda hänseende. På grund härav prövar Kungl. Maj:t som med hänsyn till lydelsen av den i § 3 mom. 9 första stycket första punkten tryckfrihetsförordningen upptagna hänvisningen samt till det legislativa sambandet mellan stadgandena i 8 kap. 4 § och 29 a § strafflagen finner att jämväl sistnämnda lagrum är i målet tillämpligt - lagligt lämna besvären utan bifall. Det vederbörande till underdånig efterrättelse länder.”¹⁵³

Utslaget fälldes av fem justitieråd. Ett sjätte justitieråd ville mildra straffet och döma Holmgren till en månads fängelse. Det sjunde justitierådet, Gyllenswärd, menade att Holmgren i sin skrift endast redogjort för sin övertygelse och för ”den starka brytningen mellan olika samhällsåskådningar och i samband därmed riktar uppmärksamheten på vissa företeelser ägnade att försvaga Sveriges försvarsberedskap”. Gyllenswärd ogillade därmed åtalet och frikände Holmgren.

Med anledning av HD:s utslag skrev Holmgren ett inlägg i Trots allt! där han förklarade att nazismen inte är någon meningsriktning som kan respekteras liksom andra dylika:

”Det är en sinnesbeskaffenhet, en ganstermentalitet. [...] Att utan krumbukter säga sanningen om nazismen och om vår regerings nesliga vänskapsförhållande till densamma anser jag vara en god fosterländsk gärning och en medborgerlig plikt. Med den gärningen ämnar jag fortsätta så länge det behövs utan hänsyn till straff och straffhot.”¹⁵⁴

151 Holmgrens (Hemming-Sjöberg) besvärinlaga till högsta domstolen, 15/6 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

152 Åklagarens inlaga till högsta domstolen, 30/7 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

153 Högsta domstolens utslag, 25/9 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

154 TA, Nr 40 (1-7/10) 1943. Torgny Segerstedt skrev om HD:s utslag i sin Idag-spalt:

Holmgren besökte, ganska omgående efter Högsta domstolens utslag, fängelsedirektören på Långholmen och bestämde datum för när han skulle börja avtjäna sitt straff.¹⁵⁵ Holmgren behövde dock aldrig gå i fängelse för sin övertygelse: ”En vacker dag strax efteråt läste jag i en morgontidning till min bestörtning, kan jag gott säga, att det begärts nåd för mig hos Kgl. Maj:t av en hel rad framstående personer... ”¹⁵⁶ ”Nådeansökan” som inlämnades till justitiedepartementet den 30 september 1943 var undertecknad av 12 kända svenskar: Östen Undén (kanslern för rikets universitet), Sam Larsson (generaldirektör), W.G. Stiernstedt (direktör), Gustaf Hellström (författare), Nils Ahnlund (professor), Hilding Berglund (överläkare), Herbert Tingsten (professor), Nanna Svartz (professor), K.A. Andersson (fd byråchef), Ruben Wangsson (undervisningsråd), H. Bergstrand (rektor) och Bertil Ohlin (professor). I skrivelsen hemställde undertecknarna underdånigast att ”Kungl. Maj:t med begagnande av någon av de konstitutionella former, som stå till buds, ville befria professor Holmgren från det honom ådömda straffet.” Författarna till skrivelsen motiverade på följande sätt varför Holmgren borde befrias från straff:

”Det synes oss för rättskänslan stötande, att en person, som sålunda otvivelaktigt handlat uteslutande i ideellt och fosterländskt syfte, skall undergå fängelsestraff för att i en av honom utgiven skrift influēt enstaka yttranden, som befunnits förgripliga - för övrigt icke så bedömda av samtliga Högsta Domstolens ledamöter. Vi kunna icke heller inse, att en internering av denne varme frihets- och fosterlandsvän och högt förtjänte vetenskapsman under

”Professor Israel Holmgren har i högsta domstolen dömts till två månaders fängelse för uttalanden om det tredje riket, vilka ansetts förgripliga. [...] När hitlerismen är avskaffad, komma de omdömen, som prof. Holmgren fällt, att te sig en aning matta i jämförelse med dem, som då skola höjas från alla håll och kanter, inom och utom Tyskland. Tidsbegreppet spelar alltså här in på ett avgörande sätt. Yttranden, som den ena dagen äro brottsliga, äro den andra beskedliga intill flathet. [...] Man får icke, när det gäller tillstånd eller de styrande i främmande stater bruka nedsättande omdömen, hur övertygad om deras riktighet man än må vara. ...Så länge en person är statsöverhuvud tycks han - enligt svensk rättsåskådning - vara sacrosanct. Det spelar ingen roll hur han blivit statsöverhuvud, om på laglig eller olaglig väg. Det rådande tillståndet accepteras. Trillar vederbörande av pinnen och drager han regimen - pinnen - med sig i sitt fall, så får man använda de adekvata orden. Det är om igen tidsmomentet som spelar in. [...] Israel Holmgren skall alltså hållas i fängelse för att han yttrat något, som om någon tid skall vara tillåtet. Tja.” GHT, 27/9 1943.

Nerman skrev samma dag som Kungl. Maj:t fällde sitt utslag brev till sin vän:

”Käre vän! Det trodde jag aldrig de skulle kunna i september 1943. Men det är väl byråkratins prestige det gäller - och så förloras den i stället. Att Du inte begär nåd, vet jag, och det sätter alla värde på. Men jag tar för givet, att regeringen utfärdar amnesti. Om icke har fegheten fått ytterligare en spik i sin kista. Ditt exempel och Ditt patos, som själva de dömande byråkraterna ha vitsordat, gör frihetens sak oerhörd nytta. Jag antar, att Du vet hur jag uppskattar Din kamp, utan att jag behöver säga det. Men just nu ville jag stryka under det! Med beundrande hälsning. Din tillgivne Ture Nerman.” Brev Ture Nerman/Israel Holmgren, 25/9 1943. Holmgrens samling. UUB

155 Holmgren, I., *Mitt liv II*, sid 333f. TA, Nr 42 (15-21/10) 1943 meddelade att Holmgren lördagen den 16 oktober kl. 3 e.m. inträder:

”på Långholmen bland mördare, tjuvar, förskingrare och andra brottslingar som svenska regeringens gäst för två månader. Hans brott? Han har sagt sanningen om den tyska naziregimen. [...] Israel Holmgren på Långholmen hösten 1943 blir en skamfläck utan like på officiell svensk demokrati, något som aldrig ska glömmas. Men han går in i fängelsecellen med ett helt fritt folks respekt och tack. Han har sagt vad vi alla vet och säger. Han har fört frihetens talan. Triumfen blir hans och frihetens.”

Den 4/11 1943 skrev Nerman brev till Holmgren:

”Du har med skrifter och föredrag spelat en stor roll i kampen mot mörkläggning och feghet. Det är rena justitiefarsen, att Du dömes till fängelse för satser, som samtidigt får avtryckas av tidningar i 100.000 ex. utan ens beslag - ja, att Nazistparadiset kan trycka av satserna utan åtgärd. Straffbelagda ord i rent trots mot Högsta domstolen! Om något visar det, att regeringen är medveten om att den handlat olagligt med sin beslagspolitik och sina åtal. Det är ett svart stycke svensk historia vi har haft under den nationella samlingsregeringen. Väl att andra slåss så bra för oss, att vi svenskar nu också får vara demokrater.” Brev Ture Nerman/Israel Holmgren, 4/11 1943. Holmgrens samling. UUB

156 Holmgren, I., *Mitt liv II*, sid 334.

två månader skulle fylla något förnuftigt ändamål. Härtill kommer, att ett utkrävande av straffet med hänsyn till professor Holmgrens höga ålder icke torde vara utan risk för hans hälsa.”¹⁵⁷

Ytterligare två ”nådeansökningar” inlämnades. Den ena var undertecknad av 151 svenska läkare, den andra stod Oskarshamns stads arbetarekommun för.¹⁵⁸

Själv vägrade Holmgren begära nåd. I memoarerna skriver han: ”Jag ville inte alls benådas. Det skulle ju verka som ett ömkligt slut på min morska kamp.”¹⁵⁹ Holmgren ingav därför en skrivelse till regeringen i vilken han avgav följande förklaring:

”I anledning av den framställning, som av universitetskansler Östen Undén m.fl. ingivits till Eders Kungl. Maj:t om att jag måtte befrias från det fängelsestraff jag ådömts för den av mig utgivna skriften ”Nazisthelvetet”, får jag härigenom avgiva följande förklaring. [...] Att meddela den osminkade sanningen om nazismens gärningar och syften anser jag sålunda vara en god fosterländsk gärning och en medborgerlig plikt. Jag ämnar fortsätta denna gärning, så länge behövt, oavsett de över mig fällda straffdomarna. Därest ett bifall till den av universitetskansler Undén m.fl. gjorda framställningen skulle anses förutsätta eller innebära, att jag återtagit något av vad jag yttrat eller att jag skulle upphöra med den upplysningsverksamhet jag utövat, vill jag härmed uttryckligen förklara, att jag under sådana förutsättningar icke önskar någon befrielse från det mig ådömda straffet. Jag har ansett mig böra före ärendets avgörande bringa detta till Eders Kungl. Maj:ts kännedom. Om däremot ett bifall till framställningen blott skulle hava till innebörd, att Eders Kungl. Maj:t utan att nyss angivna förutsättningar anses föreligga, skulle finna det olämpligt att straffet går i verkställighet, kommer jag att förklara mig vilja mottaga befrielsen, oavsett den konstitutionella form, i vilken densamma kan komma att meddelas, dock endast därest innehållet i nu ingivna förklaring genom Tidningarnas Telegrambyrås försorg bringats till allmän kännedom.”¹⁶⁰

RF 26 § stadgade att Konungen, efter Högsta domstolens hörande, kunde bevilja nåd i brottmål men att det sedan också ankom på den brottslige att acceptera nåden för att undgå straff.¹⁶¹ Holmgren befriades i konselj den 15 oktober 1943 från sina två månaders fängelse och hans skrivelse refererades i radio.¹⁶²

I slutet av oktober 1943 utkom Holmgren med en lätt bearbetad version av *Nazisthelvetet* med titeln *Nazistparadiset*. Denna skrift retade det tyska sändebudet som

157 Nådeansökan till Israel Holmgrens förmån av Östen Undén mfl, 30/9 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

158 Läkarnas ”nådeansökan” har kopierats upp i ett stort antal kopior vilka undertecknats av sammanlagt 151 svenska läkare. Skrivelsen är daterad den 12/10 1943 och överlämnades av statsrådet Bergquist vid konseljen den 15/10 1943. Oskarshamns stads arbetarekommuns nådeansökan är daterad den 1/10 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA.

159 Holmgren, I. *Mitt liv II*, sid 335. I brev daterat den 7/9 1943 skriver Östen Undén till Holmgren: ”Jag hoppas att Du inte vägrar ta emot en befrielse från straff i form av ”nåd”. Formuleringen av petitionen är sådan att den innefattar både nåd och amnesti. Skillnaden är juridisk-teknisk. Enligt min ringa mening är det en felaktig lekmanna-uppfattning att tro att ”nåd” har något att göra med avbön eller dylikt.”

Brev Östen Undén/Israel Holmgren. Holmgrens samling. UUB

160 Holmgrens skrivelse till konungen, 13/10 1943. Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA. I sina memoarer skriver Holmgren:

”Jag begärde att Hemming-Sjöberg genast samma dag skulle lämna in skrivelsen. Han vägrade. Han sade att det inte gick för sig att komma med en sådan skrivelse i anledning av en nådeansökan. Jag sa honom då att om han inte samma dag lämnade in skrivelsen skulle jag göra det själv. Han lovade då att lämna in den.”

Holmgren, I., *Mitt liv II*, sid 335.

161 Malmgren, R., *Sveriges grundlagar*, 1942, sid 29.

162 Högsta domstolens utslagsakt, 15/10 1943, nr 1741. RA. I brev till Holmgren skriver Hemming-Sjöberg: ”Jag vill begagna tillfället att meddela Dig, att jag vid de många samtal, jag haft med personer på olika platser och i olika ställen överallt funnit, att Din sak ingalunda skadats därigenom att Kungl. Maj:t beviljade nåd. Tvärtom har inlagan till Kungl. Maj:t i nådeärendet medfört, att man, såvitt jag förstår, allmänt har den uppfattningen, att Du tvingade vederbörande till en förödmjukande reträtt. Brev Axel Hemming-Sjöberg/Israel Holmgren. Holmgrens samling. UUB

protesterade hos utrikesminister Günther. Günther yrkade därför, på ett regeringssammanträde den 5 november 1943, att skriften skulle beslagtas. Den gången blev det dock inget beslag. Den nye justitieministern Bergquists mer tryckfrihetsliberala linje inom regeringen segrade. Senhösten 1943 började sålunda tryckfrihetsfrågan bli ett tvisteämne inom samlingsregeringen.¹⁶³

2.7 Återställare 1944/45

Från hösten 1943 sedan krigslyckan vänt för Tyskland och Sverige sagt upp transiteringsavtalet upphörde som nämnts ovan beslagspolitiken helt. Den sista transportförbudna tidningen blev fri efter den 27 september 1943. Inte heller väcktes några nya åtal med utrikespolitiska motiv efter 1943.¹⁶⁴ Hösten 1943 höjdes tvärtom allt mer högljudda röster för att återställa den medborgerliga fri- och rättigheten, som tryckfriheten utgör i ett demokratiskt samhälle. Eftersom det handlade om en grundlagsändring kunde riksdagen med normal beslutsordning inte återställa förhållandena förrän tidigast under riksdagsåret 1945. Regeringen var splittrad i tryckfrihetsfrågan och lyckades inte presentera någon proposition. Istället blev det Folkpartiet som drev fram ändringarna genom en partimotion i riksdagen.¹⁶⁵ Den 17 maj 1944 togs den första läsningen till ändring av grundlagen och efter andrakammarvalet som hölls på hösten 1944 kunde riksdagen den 24 maj 1945 definitivt återställa tryckfriheten i det skick den hade före kriget.¹⁶⁶ RF 86 § fick tillbaka den lydelse den haft före grundlagsändringen 1940/41. TF 6 § och den tillhörande censurlagen avskaffades.¹⁶⁷ Utrikesminister Günther hade hotat att lämna regeringen om TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2 mönstrades ur lagen så den paragrafen fick stå kvar.¹⁶⁸ Dock ändrades även denna till att få det utseende den hade haft innan grundlagsändringen 1940/41 då justitieministern fått utökade befogenheter att besluta om skrifers kvarstad. TF 3 § mom 10 återfick även den sin gamla lydelse.¹⁶⁹

I riksdagen tvingade en majoritet under våren 1944 också fram en utredning av hela tryckfrihetsförordningen mot bakgrund av krigsårens erfarenheter.¹⁷⁰ I utredningen kom några av samlingsregeringens tryckfrihetsopponenter, som riksdagsledamöterna Rolf Edberg och Knut Petersson, att ta plats. Utredningen som tog sig benämningen ”1944 års tryckfrihets-sakkunniga” lämnade sitt förslag, om ny TF, till regeringen den 30 oktober 1947.¹⁷¹ I direktivet till utredningen skrev justitieministern att erfarenheten visat att tryckfrihetsförordningen var behäftad med allvarliga brister och gav de sakkunniga i uppdrag att företa en allmän översyn av densamma. Chefen för justitiedepartementet ansåg vidare att konfiskation utan rättegång borde utmönstras ur grundlagen. Om förhandscensur var han dock kluven. Då han skrev om det, av 1944 års riksdag, antagna förslaget varigenom TF 6 § skulle upphävas och sålunda bestämmelserna om förhandsgranskning, införsel förbud och utgivningsförbud upphöra att gälla fortsatte han:

163 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 312.

164 Edberg, R., ”År skriften ej smädlig”, sid 345.

165 För en redogörelse av de politiska turerna kring tryckfrihetens återställande 1944-45 se Zetterberg, K., *Liberalism i kris*, sid 242-251.

166 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 97. SFS 1945:827 (samtliga grundlagsändringar 1944/45 införda)

167 SFS 1945:243 (ändring av TF 1 § mom. 3; upph. TF 6 §)

168 Zetterberg, K., *Liberalism i kris*, sid 244.

169 SFS 1945:244 (ändring av TF 3 § mom. 9 och 10).

170 Beslutet att utreda TF togs i riksdagen den 30 juni 1944. Se SOU 1947:60, sid III och 34-37.

171 SOU 1947:60, sid IV.

”Därmed är det emellertid icke sagt, att man bör ställa det så att man vid en krigssituation saknar bestämmelser i det syfte som de nu i § 6 upptagna. Det torde därför böra övervägas, huruvida och i vilken form de berörda bestämmelserna böra ersättas av andra, vilka – med minsta möjliga intrång i tryckfriheten – för krigstid öppna erforderliga möjligheter till kontroll över tryckta skrifter.”¹⁷²

Utredningen underkände dock justitieministerns förslag på att öppna för speciella åtgärder i krigstid. Alla administrativa åtgärder mot tryckta skrifter avfärdades.¹⁷³ Enligt utredningen, som riktade kritik mot samlingsregeringens tryckfrihetspolitik, skall brott mot TF endast kunna beivras genom åtal vid domstol.¹⁷⁴ Transportförbudet får också det hård kritik då utredningen menar att det i praktiken får samma verkan som ett spridningsförbud.¹⁷⁵

SOU 1947:60 kom att ligga till grund för den proposition om ny TF som regeringen presenterade för riksdagen i april 1948. I den är det tydligt att justitieministern anammat de ”tryckfrihetssakkunnigas” råd. Det talas i propositionen om den grundläggande principen ”att missbruk av tryckfriheten får beivras endast genom åtal vid domstol och att andra administrativa ingripanden än sådana som hänföra sig till åtalet icke äro tillåtna”.¹⁷⁶ Vidare heter det att konfiskation utan rättegång, ”som nu kan förekomma i vissa undantagsfall, avskaffas. Det skall överhuvudtaget icke vara tillåtet för myndighet eller annat allmänt organ att på grund av skriftens innehåll hindra dess tryckning, utgivning eller spridning bland allmänheten...”¹⁷⁷ Inte heller skulle det vara fråga om andra regler i krigstid. ”Även för krigstid skall enligt förslaget gälla förbud mot censur och andra rent administrativa ingripanden mot tryckta skrifter.”¹⁷⁸ Genom två riksdagsbeslut med mellanliggande val antogs den nya grundlagen 1948 och 1949. Det är den TF som alljämt är gällande, låt vara att den ändrats inte vid mindre än 40 gånger till den 1 januari 2009.¹⁷⁹

3.0 Sammanfattning och reflektioner

Den repressiva tryckfrihet som tillämpades under den undersökta perioden bestod av tre grenar på ett och samma träd som lagstiftningen om tryckfrihet utgör. Det handlade om konfiskation utan efterföljande rättegång med stöd i TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2, om tryckfrihetsåtal med stöd i TF 3 § mom 9 st 1 punkten 1 samt om transportförbud för misshagliga tidningar med stöd i den särskilda förordningen från 1940. Såväl användandet av den lagstiftning som fanns 1939 som de ändringar som skedde i repressivt syfte under 1939-1944 föranleddes av en önskan att inte stöta sig med främmande makt. Genom stadgandet i TF 3 § mom 9 st 1 punkten 2, den sk smädelseparagrafen, gavs främmande makt tillträde till att påverka Sveriges tryckfrihetspolitik. En skrämde regering kunde använda sig av paragrafen för att slå ned mot tidningar som inte hörsammade kraven på återhållsamhet i sin rapportering framförallt om nazismens illdåd. Tyskland var den främmande makt vilken kan beskrivas som något av mest gynnad nation i svensk tryckfrihetspolitik: Av de dryga trehundra tidningsbeslagen konfiskerades över tvåhundra sextio på grund av att dess innehåll var riktat mot Tyskland.

172 SOU 1947:60, sid 36.

173 SOU 1947:60, sid 41.

174 SOU 1947:60, sid 168.

175 SOU 1947:60, sid 114.

176 Prop. 1948:230, sid 1.

177 Prop. 1948:230, sid 1.

178 Prop. 1948:230, sid 2.

179 SFS, *Register över gällande SFS författningar 1 januari 2009*, sid 24.

Formell censur förekom dock aldrig i Sverige under 1939-1945 men det skedde grundlagsändringar i såväl RF 86 § som TF 1 § mom 3 samt tillskapandet av en ny 6 § som samtliga möjliggjorde att en censurlagstiftning kunde ha satts i verkställighet med ett vanligt, låt vara med kvalificerad majoritet, fattat beslut i riksdagen. Fullmaktslagen som hade trätt i kraft vid ett sådant beslut togs av riksdagen 1941 och avskaffades 1945.

Den lagstiftning som skedde på tryckfrihetens område med inskränkning av de traditionella medborgerliga fri- och rättigheterna hade också sin motsvarighet inom andra samhällsområden. I januari 1940 antogs den sk tvångsmedelslagen, SFS 1940:3, som gav polisen tillstånd att vid misstanke om spionage eller sabotage censurera och granska post- och telegrafförsändelser samt kvarhålla en person utan häktning upp till 60 dagar. Därmed var grunden lagd för en politisk polis som kom att sortera under socialminister Möllers statsekreterare, den blivande statsministern, Tage Erlander.¹⁸⁰ I juni 1940 antog riksdagen ytterligare en lag, SFS 1940:503, som möjliggjorde förbud mot politiska partier.¹⁸¹ Rädslan för den tyska krigsmaskinen var så stor att den svenska samlingsregeringen genom undfallenhet och anpassning utvecklade den svenska staten i en riktning där rättsstatliga frihetsprinciper fick träda tillbaka.

Att det demokratiska Sverige skyddade sig mot samhällsomstörtande fiender - nazister och kommunister (Hitler-Stalin hade i augusti 1939 ingått en pakt i vilken man delade upp Europa mellan sig) - kan ur ett demokratiskt perspektiv inte anses vara särskilt anmärkningsvärt. Inhemska kommunister och nazister betraktades som potentiella förrädare, som med våld ville förändra samhället, och som det demokratiska Sverige måste skydda sig mot. Av den anledningen övervakades dessa personer av säkerhetstjänsten. Som ”politiskt opålitliga” betraktades dock också de som tog ställning för England och demokratin. Den allvarligaste säkerhetsrisken av englandssympatisörerna ansågs de som tillhörde Förbundet Kämpande Demokrati och kretsen kring Trots allt! att utgöra.¹⁸² Känt är att statsminister Per Albin Hansson avskydde Trots allt! och menade att pressen skulle idka ”självtukt”.¹⁸³ Torbjörn Vallinder som sökt placera in de för tryckfrihetspolitiken väsentligaste ministrarna på någon slags pressideologisk skala, där motpolerna utgörs av en auktoritär pressideologi respektive en liberal dito, menar att statsministerns uttalanden och agerande 1941-42 är uttryck för en auktoritär pressideologi: ”Kärnan i den ideologin är att tidningarna inte har rätt att angripa den rådande politiken och därmed bringa den i fara; tvärtom bör pressen vara ett lydigt redskap i de styrandes hand.”¹⁸⁴ På 1944 års partikongress använde Hansson sin politiska makt och prestige då han gjorde upp räkningen med partivänner som kritiserat samlingsregeringens presspolitik och öppet deklarerat sitt stöd till socialdemokraten Ture Nermans kamptidning Trots allt!. Förbundet Kämpande Demokrati och Trots allt! fördömdes genom en partikongressresolution. Partihöjdare som Zeth Höglund och Georg Branting förlorade sina platser i partistyrelsen till följd av att de på partikongressen tog strid för den åsikt de hävdade genom hela kriget, nämligen att Trots allt! utgjort en frihetens röst i en allvarlig tid.¹⁸⁵ Ture Nerman hade efter det att den tyska krigslyckan vänt efter Stalingrad

180 Se Björkman, L., *Säkerhetstjänstens egen berättelse om spionjakten krigsåren 1939-1942*. Passim. Se även Löw, H., *Hakkorset och Wasakärven*, sid 418-419.

181 Lagen bygger på Prop. 1940:260. Lagen var avsedd att riktas mot kommunistpartiet men kom dock aldrig att användas.

182 Löw, H., *Hakkorset och Wasakärven*, sid 196 och 425. Se även Drangel, L., *Den kämpande demokratin*, sid 158

183 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 195. Se även Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 232f.

184 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 235.

185 Drangel, L., *Den kämpande demokratin*, sid 191-198. Se även Nerman, T., *Trots allt!*, sid 135-147.

1943 gått hårt åt kappvändarna och medlöparna, eller roddarna som han kallade dem, ”1940 års män”. I en ledare i Trots allt! skrev han i juni 1943:

”Det börjar bli gott om demokrater nu. 1940 års män har fattat årorna och rör så ryggbastet knakar. Men låt dem inte lura oss. Låt oss komma ihåg dem sådana de var när det var farligt att vara demokrat! Låt oss för alltid notera dem som 1940 års män. Så ska de gå till historien.”¹⁸⁶

Nerman gav i mars 1944 ut en bok med titeln *1940 års män*, en föregångare till Per Ahlmarks uppgörelseböcker, där han samlade ihop belysande men mindre smickrande citat från några höga socialdemokratiska ”roddare”. Det var detta som fick partiledaren Per Albin Hansson att reagera och fördöma Ture Nerman på partikongressen.¹⁸⁷

På Torbjörn Vallinders pressideologiska skala hamnar också utrikesminister Christian Günther nära den auktoritära polen genom sitt agerande och sina uttalanden under krigsåren.¹⁸⁸ Den minister som får vidkännas den kraftigaste kritiken är dock justitieministern mellan åren 1936 och augusti 1943, K.G. Westman. Vallinder går så långt att han påstår att Westman saknade en fast demokratisk övertygelse och att det påverkade hans hållning gentemot pressen under åren 1939-1943.¹⁸⁹ Vallinder redogör också för ett tredje tänkbart svar på vilken tryckfrihetsideologi som samlingsregeringen förde under den undersökta perioden. Nämligen den att man hade ingen pressideologi alls. Någon sådan ideologi existerade överhuvudtaget aldrig. De repressiva tryckfrihetspolitiska åtgärderna ses istället som tillkomna ad hoc.¹⁹⁰ Det var positionen att till varje pris hålla Sverige utanför kriget och göra i stort sett allt för att hindra Tyskland att få en anledning att anfälla Sverige som bestämde tryckfrihetspolitiken och lagstiftningen. I sin iver att skydda friheten kom samlingsregeringen genom sin lagstiftning att successivt avskaffade den själv.

Vad gäller regeringens inställning till Holmgren så betraktade de, liksom myndigheterna med SIS i spetsen och den övrigt regeringslojala opinionen, honom och hans föredragsverksamhet med negativa ögon. Framförallt torde man ha sett honom som en utrikespolitisk fara. Genom sin uttalade nazistfientlighet ansåg regeringen troligen att han i onödan irriterade Tyskarna, vilka härigenom kunde provoceras till anfall. Denna ståndpunkt avfärdade Holmgren som nonsens. Hans övertygelse var den att om tyskarna ville ockupera Sverige så skaffade de sig en provokationsanledning, vilken som helst. Holmgrens ståndpunkt var därför att nazistfientlig propaganda endast stärkte försvarsviljan och gjorde folk mindre mottagliga för nazistiskt idéinflytande. Regeringen strävade, i sitt arbete att hålla Sverige utanför kriget, på olika sätt att hålla sig väl med Tyskland och då kan ju Holmgrens opposition ha betraktats som ett undermineringsarbete. Regeringen krävde lojalitet och tolererade inte att Holmgren struntade i det. Regeringen torde vidare ha varit av den uppfattningen att Holmgrens aktiva ställningstagande på Englands sida var ett brott mot regeringens proklamerade neutralitetspolitik. Denna ståndpunkt kan möjligen förstås ur en strikt neutral hållning (under förutsättning att detta innebär att även enskilda medborgare skall förhålla sig neutrala) men någon sådan förde knappast regeringen själv under kriget. Vidare torde regeringen ha ansett att Holmgrens verksamhet undergrävde allmänhetens förtroende för statsmakten.

186 Citerat efter Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 387

187 Funcke, N., *Tryckfriheten*, sid 387-388.

188 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 229 och 232.

189 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 226-228 och 236.

190 Vallinder, T., *Nio edsvurna män*, sid 235.

4.0 Käll- och litteraturförteckning

I. Otryckta källor

Riksarkivet i Stockholm (RA):

Högsta Domstolens utslagsakt 12 december 1942, nr 1790

Högsta Domstolens utslagsakt 15 oktober 1943, nr 1741

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):

Israel Holmgrens samling: Brevsamlingen.

II. Tryckta källor

Officiellt tryck:

Nytt Juridiskt Arkiv (NJA):

NJA 1942 sid 691

NJA 1943 sid 445

Riksdagstryck med bihang:

Proposition 1940:57, *Förslag till förordning rörande förbud mot befordran av vissa periodiska skrifter med statliga trafikmedel*

Proposition 1940:260, *Förslag angående förbud mot vissa sammanslutningars verksamhet*

Proposition 1941:253, *Förslag till lag med vissa bestämmelser om tryckta skrifter vid krig eller krigsfara*

Proposition 1948:230, *Förslag till tryckfrihetsförordning*

Statens Offentliga Utredningar (SOU):

SOU 1940:5, *Promemoria med förslag till vissa åtgärder mot missbruk av tryckfriheten*

SOU 1947:60, *Förslag till tryckfrihetsförordning avgivet av 1944 års tryckfrihetssakkunniga*

Svensk Författningssamling (SFS):

Allmänt sakregister till svensk författningssamling för åren 1930-1939. Stockholm 1948.

Allmänt sakregister till svensk författningssamling för åren 1940-1949. Stockholm 1960.

Register över gällande SFS författningar 1 januari 2009. Vällingby 2009.

Tidningar:

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT), 24/5 1943, 27/9 1943.

Trots allt! (TA), År 1942: nr 41, 50, 52. År 1943: nr 20, 40, 42.

Litteratur och övriga bearbetningar:

Björkman, Leif. *Säkerhetstjänstens egen berättelse om spionjakten krigsåren 1939-1942. Så gick det till när säkerhetstjänsten skapades*. Finland 2006.

Boberg, Göran. *Statens informationsstyrelse. Studier i statlig informationspolitik 1939-1945*. Opublicerad licentiatavhandling, statsvetenskapliga institutionen, Stockholm 1973.

Bokholm, Rune. *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*. Malmö 2002.

Drangel, Louise. *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935-1945*. Stockholm 1976.

Edberg, Rolf. "År skriften ej smädlig. En studie i tryckfrihetspolitik I". *Tiden* nr 6 1947. (sid 344-352)

dens., "Han kan böla som en tjur. En studie i tryckfrihetspolitik II". *Tiden* nr 7 1947. (sid 411-424)

dens., "Farväl till beslagsparagrafen. En studie i tryckfrihetspolitik III". *Tiden* nr 9 1947. (sid 532-539)

Eek, Hilding. *Om tryckfriheten*. Uppsala 1942.

Funcke, Nils. *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*. Falun 2006.

Hadenius, Stig; Molin, Björn; Wieslander, Björn. *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*. Uddevalla 1991.

Holm, Pelle. *Pelle Holms bevingade ord. Den klassiska citatboken reviderad av Sven Ekbo*. Smedjebacken 2001.

Holmgren, Israel. *Nazisthelvetet*. Stockholm 1942.

dens., *Nazistparadiset*. Stockholm 1943.

dens., *Mitt liv. Del II*. Stockholm 1959. (Memoarer)

dens., *Skall svenska folket vara enigt om vad som helst?* Stockholm 1941.

dens., *Vart leder Per Albin Hansson Sveriges folk?* Stockholm 1940.

dens., *Vart syftar den svenska nazismen?* Stockholm 1941.

Karlbom, Rolf. *Historia en forskningssociologisk metodlära*. Opublicerad uppsats. Karlstad 1990.

dens., "Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi". *Historisk Tidskrift* nr 3 1991. (sid 325-229)

dens., *Vilka var Olof Palmes mördare? En historisk rekonstruktion*. Opublicerad uppsats. Karlstad 1991.

Karlsson, Björn. *Israel Holmgren. En antinazistisk personlighet*. Opublicerad D-uppsats i historia. Vt 1997. Karlstad 1997.

Kjellin, Björn. "Konfiskation utan rättegång". *Svensk juristtidning* 1946. (sid 455-456)

Kjellström, Anders. "En svensk tiger. Lagstiftningen i Sverige i skuggan av fascismen". *Retfaerd – Nordisk Juridisk Tidskrift*, 1988. (sid 143-147)

Larsmo, Ola. "Han dömdes för att ha sagt sanningen". Artikel i DN 25 juli 2004.

Lundahl, Ulf; Skärvad, Per-Hugo. *Utredningsmetodik för samhällsvetare och ekonomer*. Lund 1992.

Lööw, Helene. *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950*. Munkedal 1990.

Malmgren, Robert. *Sveriges grundlagar och tillhörande författningar med förklaringar*. Stockholm 1937.

dens., *Sveriges grundlagar och tillhörande författningar med förklaringar*. Stockholm 1942.

dens., *Sveriges grundlagar och tillhörande författningar med förklaringar*. Stockholm 1947.

Nerman, Ture. *Trots allt! Minne och redovisning*. Stockholm 1954. (Memoarer)

dens., *1940 års män*. Stockholm 1944.

Olsson, Gunnar. "Diplomatisk kvarstad och konfiskation 1810-1939". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1944. (sid 225-259)

Petersson, Knut. *Tryckfriheten*. Verdandis småskrifter nr 434. Stockholm 1941.

Regner, Nils. *Svensk juridisk litteratur 1865-1956*. Stockholm 1958.

Ringdahl, Jan. *Riksdagen och tryckfrihetsfrågan 1939-1944*. Opublicerad licentiatavhandling, statsvetenskapliga institutionen, Lund 1966.

Rynell, Stig. "Statens informationsstyrelse". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1942. (sid 181-191)

Rönblom, H-K. ”Konfiskation utan rättegång enligt TF § 3 mom. 9.” *Festskrift till Axel Brusewitz*. Uppsala 1941. (sid 474-485)

Sandgren, Claes. *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare. Ämne, material, metod och argumentation*. Vällingby 2008.

SUAV:s arkivförteckning. Upprättad av Nils Edling 1991-10-07. Opublicerad förteckning, Historiska institutionen, Stockholm 1991.

Svartz, Nanna. ”Israel Frithiofsson Holmgren” i *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 19. Stockholm 1973. (sid 264-268)

Svensk Bokkatalog 1936-1940, Stockholm 1947.

Svensk Bokkatalog 1941-1950, Stockholm 1958.

Thullberg, Per. *Transportförbudsförordningen*. Opublicerad uppsats framlagd vid professor Westins trebetygsseminarium ht 1968. Stockholm 1968.

Thulin, Olof. ”Tryckfrihetslagstiftningen”. *Svensk juristtidning* 1943. (sid 223-229)

Thulstrup, Åke. *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933-45*. Stockholm 1962

Tingsten, Herbert. ”Tryckfrihetsrestriktionernas avveckling”. *Tiden* nr 4, 1944. (sid 205-211)

Torstendahl, Rolf. *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*. Stockholm 1966.

Vallinder, Torbjörn. *Nio edsvurna män. Jury och tryckfrihet i Sverige 1815-2000*. Oskarshamn 2000. dens., *Press och politik*. Falköping 1968.

Wahlbäck, Krister; Boberg, Göran. *Sveriges sak är vår. Svensk utrikespolitik 1939-1945 i dokument*. Stockholm 1967.

Wahlbäck, Krister. *Regeringen och kriget. Ur statsrådets dagböcker 1939-41*. Stockholm 1972.

Westman, Karl Gustaf. *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*. Utgivna genom W. M. Carlgren. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Arlöv 1981. (Dagboksanteckningar)

Wijk, Johnny. ”Censur- och propagandaministeriet. En översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940-45 utifrån dess efterlämnade arkiv”. *Historisk Tidskrift* 1990. (sid 21-49)

Zetterberg, Kent. *Liberalism i kris. Folkpartiet 1939-1945*. Uddevalla 1975. dens., ”Statsmakten knackar på hos redaktionerna. Från Informationsstyrelsens rundresor i landet april-oktober 1940. En studie av Edvard Thermaenius reserapporter.” *Presshistorisk årsbok* 1995. Stockholm 1995. (sid 86-103)

Åhlén, Agneta; Åhlén, Bengt; *Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522-1954*. Södertälje 2003.

Åhlén, Bengt. *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Stockholm 1987.